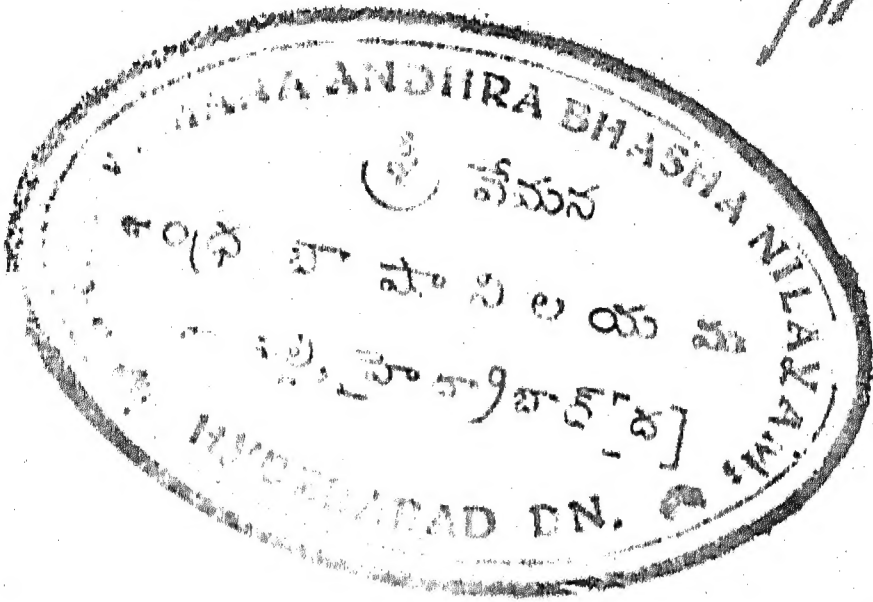

రఘున్నీలక్ష్మీబాయి

60/11

మదిగంటి జగ్గన్న శాస్త్రి

దేశికవితామండలి,

పుంటకాల : : బెజవాడ.

దేశీప్రచురణ.

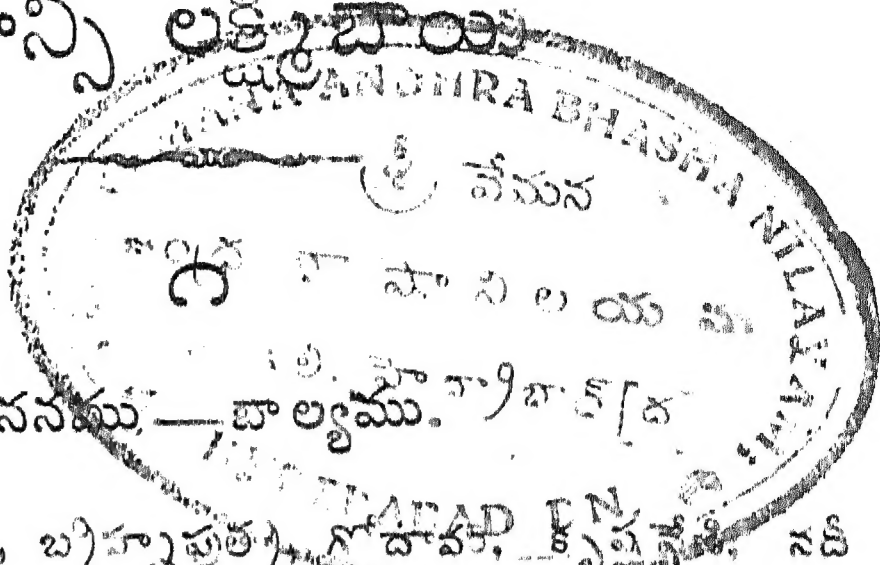
నాలుగవ ముద్రణ 1948

సంపాదకులు :

బొందలపాటి శకుంతలాదేవి

శివరామకృష్ణ

రూస్ లక్ష్మిబాయి

సింధు, గంగా, బ్రహ్మపుత్ర, గోదావరి, కృష్ణనదీ, నదీ
నద పుణ్యస్నాతస్సులచేతను హిమాచల, ఉదయాచల, అస్తమాచల,
వింధ్యాచలాది పర్వతరాజములచేతను, రత్నాకరాది చతురంభోధుల
చేతను, కాశీ ప్రయాగాది తీర్థరాజములచేతను, అంగసార్వభౌమశిరో
భూషణమై వెలయుచున్న కోహినుడు మొదలగు నప్రతిమాన వజ్ర
వైడూర్యముల చేతను, వసిష్ఠ వాల్మీకాది ఋషీశ్వరులచేతను, నార
దోద్ధవాది మునిపుంగవులచేతను, అలంకరింపబడుచున్న భారత పుణ్య
భూమిలో భారత వీరరత్నములుగూడా నెప్పటికప్పుడు దుర్భవించు
చునే యున్నవి. భారత భాగవత రామాయణ వీరు లటుండ నలెగ్గాండ
రును బురుషోత్తముడును, సెల్యూకసును జంద్రగుప్తుడును హూణ
కాక్యాదులను, హర్షవర్ధన, సముద్రగుప్తాదులను, మౌర్యులను ఛత్ర
పతిశివాజీ, రాజాప్రతాప్, ఛత్రసాలు మొదలగువీరులును ఎదిర్చి
యెప్పటికప్పుడు విజయపరంపరలను గాంచుచునే యుండిరి.

వీరులేగాక వీరమాత లెంద రుద్భవింపలేదు! రాణీపరయ్యక్త
విమల. అహల్యాబాయి, రుద్రమాదిదేవు లెందరో రణభేరి మ్రోయుం
చిరి. ఇట్లే అంగ్లేయులను గూడా ననేక రణరంగములలో నెదిర్చిన
వీరు లనేకులు గలరు.

ఇట్టి భారత వీరలోకమానంతను వెలుగొండజేసి తట్టిల్లవలె
ధగధగ మెరసి, ప్రపంచమునంతటను దిగ్భ్రమనొందింపజేసి శత్రుగణ
ముచే గూడ “హైందవజోన్ ఆఫ్ ఆర్కు” (Indian Joan of
Arc) “హైందవ బొడీసియా” (Indian - Boadicea) యని

పొగడ్త నందిన ఝాన్సీలక్ష్మీబాయి మోరోపంతుతాంబే యన
నొక మహారాష్ట్ర బ్రాహ్మణవీరునకు శ్రీ కాశీ మహాక్షేత్రము;
నుద్భవించెను. మోరోపంతు కృష్ణరావుతాంబే మనుమడు; సార్థి
నామడగు బలవంతరావు కుమారుడు; వీరందరు పీష్వాల ప్రైన్స్
లలో గొప్ప గొప్ప సరదారులుగ నుండి తమ తమ యవకృత పరాక్ర
మమును బ్రదర్శించుచుండిరి.

కాని యంతిమపీష్వాయగు ద్వితీయ బాజీరావు 1818 వ సం
త్సరమున నెనిమిదిలక్షల రూప్యముల పెన్నను స్వీకరించి పూనావీర
బ్రహ్మవర్తమునకు వెడలిపోయెను. ప్రభుత్వము అతని సోదరుడగ
చిమాజీఅఫాను సింహాసవాసీనుని జేయ ప్రయత్నించిరి; కాని యతడ
కారశూన్యమైన నామమాత్రపుపదవికంగీకరింపక తీగరాజమైన కా
క్షేత్రమున దన జీవితమును గడుప నెంచెను. మోరోపంతు చిమాజీ
అపాయొక్కదయకు బాతుడయ్యెను; అతనిపైగల గాఢానురాగ
ముచే చిమాజీ కాశీక్షేత్రమున కతనినికూడ తనతో తీసికొనిపోయెను.

మోరోపంతు సహధర్మచారిణి భాగీరథీబాయి; ఈమె మహా
పతివ్రత; సాధ్వీ; సుగుణశీల; సౌందర్యరాశి. ఈమె యుత్తమగుణ
తోభితయై, భర్తృపరాయణీయై, గృహాంగణమున రాజ్యము నేలుచు
గృహలక్ష్మీయై వెలయుచుండెను.

మోరోపంతు తనభార్య గుణగణముల కత్యంత ముదమందుచు
నామెపై గాఢానురాగమును గలిగియుండెను. వారిరువురును తమ
గృహమును స్వర్గధామముగా నొనర్చిరి. వారిప్రేమ దిన దిన ప్రవర్ధ
మాన మగుచు నాదర్శప్రాయముగ నుండెను.

శత్యమకూలాచతురాస్త్రియంవదా సుయాపసంపూర్ణా।

సహజస్నేహ రసాలా కుల వనితా కేన తుల్యాస్యాత్॥

స్వధర్మనిర్వహణమునందు భర్తకు చేదోడు వాదోడుగా
నుండునది, గృహపాలనాది కృష్యములందు చతురతను జూపునది,
ప్రియమైన వచనములనే బలుకునది రూఢయాచనసంపత్తుచే నొప్పునది

యదార్థమైన స్నేహభావముచే దనరారునది యగు కులకాంతకుసాటి యొందైనకలదే ! పూర్వజన్మసుకృతముచేతనే పురుషుల కిట్టిగృహ లత్నులు లభించుచుందురు. ఈసతీపతులపవిత్రదాంపత్యప్రేమఫలమే మన కథానాయిక.

1835 వ సంవత్సరము నవంబరు 16 వ తేదీని భాగీరథీబాయి గర్భము ఫలించి యొక కన్యారత్న ముదయించెను. ఈ యపూర్వఫల మునకు తల్లిదండ్రు లానందమగ్నమానసులైరి స్నేహితులును, సంబంధులును, పరిచితులును, ఈబాలజ్యోత్స్నోద్దయమునకు వికసితవదనులై “ఈశ్వరుడీబాలికకు జిరాయువు నిచ్చుగాక ! ఈకన్య కీర్తివంతురాలును పరాక్రమవంతురాలును అగునుగాక” యను నాశీర్వాద దుందుభులను మోయించిరి ఒకనాడు సుప్రసిద్ధ కాశీ జ్యోతిషపండితుడీబాలిక జాతకపత్రమునుజూచి “ఈమె రాజ్యలక్ష్మీపరివేష్టితయై, యజ్ఞేయ్యశౌర్యరాశియగు స్త్రీ కాగలదు” అనిజ్యోతిషము చెప్పెను. పుష్పదయమునకు పూర్వమే మగంధము దిక్కులప్రసరింప నారంభించునుగదా! కానిఈబాలిక నవపల్లవారుణ శరీరచాయను, కాంతస్వభావమును జూచినవారెవ్వరును కలలోకూడ నీమె పౌరుషస్వరూపమును నూహింపజాలరైరి! ఈపెకు తల్లిదండ్రులు మనూబాయి యను నామకరణము నిడిరి. ఇట్లుండ చిమాజీఅపాచనిపోయెను. మోరోపంతు కాశీలో కుటుంబయాత్రను జేయుట దుర్లభమయ్యెను. కాని చిమాజీఅపాసోదరుడగు బాజీరావు మోరోపంతును బ్రహ్మవర్తమునకు బిలిపించి యుచితస్థానము నొసంగెను. వారచ్చట సుఖజీవనము జేయుచుండ మందభాగ్యురాలగు మనూబాయి మూడవయేటనే తనతల్లిని గోల్పోయెను. మోరోపంతు కళత్రవియోగదుఃఖము నొకవంక భరించుచు తానే స్వయముగ గృహకృత్యముల నన్నిటిని చక్కబెట్టుకొనవలసి వచ్చెను. మనూబాయి లాలన పాలనముల నతడే జేయుచు తల్లిలేని కొరతను దీర్చుచుండెను. మను శుక్లపక్షబాలచంద్రికవలె దినదిన ప్రవర్ధమాన మగుచు నూతనకళలను తొడగ దొడంగెను. మను తండ్రితో పురుషమండలమున దిరుగుచుండునపు డావికాలనేత్రములను, బంగరు కాంతిని, నవపల్లవ సోకుమార్యమును జూచి యబ్బుర

పడనివా రెవరును లేరు ! బాజీరావుపీష్వా మొదలగు వారందరు నామెయందమునకు మెచ్చుకొని యామెను చబేలీ (సంపంగిపుష్పము) యని పిలుచుచుండెడివారు కాని యీ చబేలీపుష్పము పీష్వావనమున బెరుగుచుండుటచే సద్గుణ గంధమునను దోడు శౌర్యసంపత్తునుగూడ బాల్యమునుండియే యలవచ్చుకొనుచుండెను. బంగారమునకు తావి యబ్బెను.

బాజీరావు దత్తపుత్రులగు నానాసాహేబు, రావుసాహేబులగూడ బాల్యరగుటచే ఈ వీరత్రయము నానావిధ వీరకీర్తనలం దారితీరుచుండిరి. ప్రాచీనశిక్షావిధానము ననుసరించి యీమె సమస్త విద్యలను, కళలను అభ్యసించుచుండెను. ఇందీమె యభిమానకళ యుద్ధకళ ; ముఖ్యముగా ఖడ్గప్రహారములో నీమె యసమానపాండిత్యమును గడించి దానిమహిమ నాంగ్లసేపాయిల కెట్లు చవిజూపెనో మున్నుండు మనము చూడగలము. అశ్వారోహణము, కందకములను లంఘించుట, పూసాముల నతిచతురతతో నర్థచంద్రాకారముగను, ధనురాకారముగను నేర్పరించుట మొదలగువాని నీ యైదారేండ్ల బాలిక నానాసాహేబు, రావుసాహేబులతోబాటు నేర్చుకొని ముందురాబోవు వీరజీవితమున కిప్పటినుండియు బునాదులను నిర్మించుకొనుచుండెను. షాత్రులేజమి ట్లీబాలిక మనోక్షేత్రమున బిన్న నాటనుండియే నాటుకొన నారంభించెను. ఒకనాడు నానాసాహేబు భద్రగజము నెక్కి విలాసార్థము గ్రామోపాంతమునకు బోవుచుండెను. మనూబాయిగూడ వాని ననుసరింప యత్నించెను. అదిచూచి బాజీరావు నానాసాహేబును హెచ్చరించినను అతడు చూడనట్లు నటించి యూరకబోవుచుండెను. మనూబాయి తనపట్టును వీడదాయెను. మోరోపంతు తన కుమార్తె పట్టుదలకు కుపితుడై “నీకేకేనుగు వెక్కుభాగ్యము లేదు. నీ నిరర్థక పట్టుదలను వీడుము” అని మందలించెను. మనూబాయి వెంటనే “నాభాగ్యమును మీ రెరుగరు నాకొక్కటికాదు. పదియేనుగులు నిత్యము కైవారము జేయుచుండ గలవు” అని ప్రత్యుత్తర మిచ్చిన ట్లొక యతిహాసము గలదు. ఈ బాల

శాక్యమే చివరకు బ్రహ్మవాక్యమయ్యెను ! మనూబాయి కేడువత్సరములు వచ్చెను. ఆమెసౌందర్యము వయసుతోపాటతిశయించుచుండెను శరీరకాంతులు స్వర్ణకాంతుల నీనుచుండెను. మోరోపంతుకు కుమార్తె వివాహచింత హెచ్చు గాజొచ్చెను. పిల్లకు తల్లిలేదు; తండ్రికి ధనము లేదు. ఇట్టి కన్యకకు తగిన వరుడు సత్కులమున దొరకుటెట్లు? అనుచింతయే మోరోపంతును బాధింప దొడగెను. బ్రహ్మవర్తముననతని జాతీయులగు బ్రాహ్మణు లెవరున లేరు.

ఇట్లుండ అదృష్టవశమున ఝూన్సీరాజ్యమునుండి తాత్కాలికముగా తుడను నొక జ్యోతిష్కుడు బాజీర వు దర్శనమునకు బ్రహ్మవర్త మరుదెంచెను. ఈ సమయమున మోరోపంతు తనకుమార్తె జాతకము నతని కిచ్చి యీ కన్యకకు తగిన వరుని ఝూన్సీరాజ్యమున జూడవలసిన దని కోరెను. అతడా జాతకమునుజూచి “ఈమె మున్నుండు రాజ్య లక్ష్మిని బడయగలదు” అని జ్యోతిషమువెన్నీ ఝూన్సీ రాజ్యమునేలు చుండిన మహారాజా గంగాధరరావున కీసంగతి తెలియ జేసెను. కొలది దినములకే 1842 వ వత్సరమున మహారాజా గంగాధరరావు మనూబాయిని అతివైభవముతో వివాహమాడెను. ఝూన్సీ, బ్రహ్మవర్తములలో వార్షధ్యములు చెలరేగెను. వివాహసమయమున నొక యద్భుత విశేషము జరిగెను. వధూవరుల మహారత్నములకు బ్రహ్మముడి వేయుచుండ మనోబాయి పురోహితునిపిలిచి “పురోహితవగ్యా! ఈ ముడి యెప్పటికిని విడివడనట్లు గట్టిగా బంధించుము” అని చెప్పెనట? అనగా నాచంద్రార్కము మా ప్రేమబంధము విడివడకుండును గాక అని భావగర్భితముగ బలికెను! ఆహా!! ఇవియేకదా భారత వివాహాదర్శము! అత్తవారు మనూబాయికి (అదేశాచారము ప్రకారము) లక్ష్మీబాయి యను నూతన నామకరణ మిడిరి. మహారాజా గంగాధరరావు వివాహమగుటతోడనే మామగారికి నెలకు 300 రూప్యముల జీతము నేర్పరచి ఝూన్సీరాజ్యములో నొక సరదారు పదవి యిచ్చి యుచిత గౌరవ మర్యాదలతో నతని కుటుంబమును ఝూన్సీకి వోడ్కొని పోయెను.

రూపీ

ఈ రూపీ మహారాష్ట్ర పరిపాలనలోని కప్పు డెవిజు ముగ వచ్చెనో కొంత తెలియవలసి యున్నది. మధ్య భారతదేశమున (Central India) బుందేలండు అను నొక విశాల సుందర, సాభాగ్య ప్రదక్షైన ప్రదేశము కలదు. బుందేలీలు అను నొక రాజపుత్ర జాతివా రుండు దేశమునకే బుందేలండు అనిపేరు. ఈబుందేలండులో అనేక చిన్న చిన్న స్వతంత్ర, స్వదేశసంస్థానములు కలవు. ఈ సంస్థానము లన్నింటిలో నతిబలాధ్యమై, చారిత్రవిఖ్యాతిని బడసిన సంస్థానము రూపీ రాజధానిగా నుండెను. ప్రాచీన రూపీ వైభవమంతయు నేడు జూచినచో భస్మీపటలమైనట్లు చూపరులకు గాన్పింపకలదు. ఆ రూపీ మన కిక నెన్నడును కాన్పింపబోదు ? ఓర్పా రాజైన వీరసింహదేవు నిర్మించిన రూపీ కోట నేటికిని (జీగంచి జర్జరిభూతమై యున్నను) తన పూర్వవైభవమును, విస్తృత, భయంకర స్వరూపమును గొంతకు కొంతయైన జూపుచుండెను. వీరసింహదేవు సహజముగా బహుపరాక్రమశాలి. ఈ భాగము ఇతడే పాలించుచుండెను. ఇతడు 1607 లో అక్కరు పాదుషా మంత్రియు సుప్రసిద్ధ చరిత్రకారుడును నగు అబుల్ఫజలును యుద్ధములో నోడించెను; అబుల్ ఫజలు యుద్ధములో మరణించెను. అక్కరు యీపరాభవమును సహింపజాలక తన కుమారుడగు సలీమును అతని పైకిబంపెను. అతడు పరాక్రమశాలియగు వీరసింహు నెదిరింపజాలక యుద్ధమును మానుకొనెను. అక్కరు చనిపోయిన తరువాత నతని కుమారుడు సలీము రూపీని వదలుకొనెను. కాని షాజహాను కాలమున రూపీ తిరుగ ఢిల్లీ యధికారమునకు లొంగిపోవలసివచ్చెను. కాని 1704 లో బహదుర్షా ఢిల్లీ సింహాసనము నధిష్టించినపుడు రూపీ పరగణాను ఛత్రసాలు తనజాగీరులో కలుపుకొనెను. ఈ ఛత్రసాలు పవారు రాజపుత్రుడు; బహుపరాక్రమశాలి; స్వధగ్మాభిమాని. ఇతడు బుందేలండు ప్రాంతమునంతను నతిచాకచక్యముతో బరిపాలించుచు ప్రజారంజకుడై యున్నెను.

ఇతని వైభవమును జూచి సహింపజాలక మాల్వాదేశపు సుబేదారు, అల్లాబాదు నవాబు, ఢిల్లీ పాదుషా మొదలగువా రొక్కమ్మడి యతనిపై దలపడిరి. ఛత్రసాలు ప్రధమ బాజీరావు పీష్వా సహాయ మతోవారి నెదుర్కొనెను. శత్రువులు ఈ పురుషసింహముల నిద్దరను చూచినతోడనే పలాయనమైరి. ఛత్రసాలు బాజీరావు నుచితరీతిని సద్కరించి బుందేల్‌కుండులో కొంత భాగము నతని కిచ్చెను. ఛత్రసాలు అంతటితో దృష్టి చెందక తనమరణకాలమునందు బుందేల్‌కుండులో కోటిరూప్యములు వచ్చు మూడవభాగమును, తిరుగ బాజీరావుకిచ్చెను. బాజీరావు యీభాగమును మూడు భాగములుగా విభజించి ముగ్గురు సుబేదారుల నేర్పాటుచేసి తగిన కట్టుదిట్టములను గావించి దక్షిణమునకు మరలిపోయెను. ఇందులో నిరుపది లక్షల రూప్యములు వచ్చు నొక భాగమును ఝాన్సీ ప్రాంతము నారోశంకరు మోతీనాథేయను సుబేదారు అధికారము క్రింద నుండెను, 1756 లో ఝాన్సీ సుబేదారు తిరుగబాటుజేసి ఝాన్సీని తనవశము జేసికొనెను. ఈ సంగతివిని బాజీరావు రఘునాథహరినేనాల్కరు అను మహా ఈష్టాని సుబేదారుగ నియమించి దక్షిణదేశము నుండి పంపించెను. ఇతడు మహాబుద్ధిశాలి; పరాక్రమంతుడు, ఇతడు ఝాన్సీ చేరి శత్రువును నాశ మొనర్చి పీష్వా రాజ్యమును తిరుగ ఝాన్సీలో ప్రతిష్ఠించెను బాజీరా పీశుభవార్తను విని సుబేదారుపదవి రఘునాథహరి వంశపరంపరా యనుభవించునటు ప్రసాదించెను. రఘునాథహరి బుందేలులనుండి ఝాన్సీ రాజ్యమును రక్షించుకొనుట కనేక సైన్యములను జేకూర్చుకొనెను. తరువాత నతడు తిరుగు బాటుదారులనందరను ఆణచివేసి ఝాన్సీ ప్రాంతము నంతను దన యధీనమునకు దెచ్చుకొనెను. ఈప్రకారము బుందేల్‌కుండులో మహారాష్ట్ర రాజ్యము విజృంభించుటతోడనే రఘునాథహరి సోదరులగు లక్ష్మణరావు, శివరావు భావులుకూడ నతని సహాయార్థము వచ్చిరి.

ఈ రఘునాథహరియే మన చరిత్ర నాయకలక్ష్మీబాయియొక్క భర్తవంశమునకు మూలపురుషుడు బుందేల్‌కుండులో మహారాష్ట్రాధికారి

రమును బునఃప్రతిష్ఠించిన యోధుడు. ఇతనికి సంతానము లేకపోయెను. వృద్ధావస్థపొంది ప్రించియున్నందున నితడు తన యధికారమును తమ్ముడైన శివరావుభావునకిచ్చివేసి కాశీలో నీశ్వరధ్యానమున కాలము గడుపుచుండెను. ఇట్లుండ ద్వితీయబాజీరావు పీష్వాయై పూనాసింహాసనము నధిరోపించెను. ఇతని పరిపాలన కాలములో మహారాష్ట్ర మంతయు నల్లకల్లోలమయ్యెను. సరదాడలందఱును స్వాతంత్ర్యమును బ్రకటింప నారంభించిరి. పీష్వా అసమర్థుడయ్యెను. ఇట్టితరి పాపమాండ్లయులు ఎట్లూరకుండగలరు ! వారును తమశక్తికొలది రాజవిజృంభణకు గడంగిరి. కాని శివరావుభావు బహుపరాక్రమవంతుడు. కనుక ఇంగ్లీషుసేనానియగు లేక్ దొర యతనితో నొక నూతన సంధి నేర్పాటు చేసికొనెను. 1804 ఫిబ్రవరి 6 వ తేదీని వారు చేసికొనినసంధి పత్రములో నిట్లుకలదు. “ ఇంగ్లీషువారును శివరావుభావుయు న్నేహితులు. వా రాపదలు వచ్చినపు డొకరి కొకరు పరస్పర సహాయము చేసికొనవలెను ” ఈశివరావుభావుకు కృష్ణారావు, రఘునాథరావు, గంగాధరరావు అను ముగ్గురు పుత్రులుండిరి. శివరావుభావు తదనంతరము కృష్ణారావు కుమారుడగు రామచంద్రరావు యధికారమునకు వచ్చెను. ఇతని కాలములోకూడ ద్వితీయ బాజీరావే పీష్వాయగుటయు నతని యవినీతిచేతను, అసమర్థతచేతను రాజ్యమంతయు చిందర వందర యగుటయు నెవనికినాడు స్వతంత్రుడగుటయు నాండ్లయుల చేతులలోనికి పీష్వా యధికారమంతయు గ్రమక్రమముగా జారుటయు మొదలగు విపరీతపరిస్థితులన్నియు సుభవించెను. 1817 జూన్ 13 వతేదీని పీష్వా ఇంగ్లీషువారితో సంధిచేసికొనెను. ద్వితీయ బాజీరావు యీసంధిద్వారా బుందేలందునంతయు అండ్లయుల పరము చేసెను. ఈ నూతన సంప్రకార మాండ్లయులు రూస్సీకి సుబేదార్లైన రామచంద్రరావుతో మరల నొక ప్రత్యేకసంధి చేసికొనిరి. పీష్వా నాండ్లయులతరపున జాన్ వాహుచప్యను రామచంద్రరావు తరపున మంత్రి గోపాలరావును సంధి పత్రమును వ్రాసికొనిరి. తీని ప్రకార మింగ్లీషువారు రూస్సీని రామచంద్రరావు వంశపారంపర్యముగా ననుభవింపగలందుల కంగీకరించిరి.

1835 సంవత్సరమున రామచంద్రరావు సంతతిలేకుండ చనిపోయెను. చనిపోవునపు డతడు కృష్ణరావు అను నొకబాలకుని దత్తుచేసికొనెను. ఈ దత్తత శాస్త్రసమ్మతము కాదని యెంచి ఝూన్సీలో నుండు ప్రభుత్వయేజెంటు బేక్సేదొర శివరావుయొక్క మరియొక కుమారుడైన రఘునాథరావును సింహాసనముపై గూర్చుండబెట్టెను. ఇతడు క్రూరుడు, అవినీతిపరుడు; దుర్వ్యసనములకు లోనయి ప్రజలను తోభ పెట్టెను. రాజ్యమును పాడుచేసెను. రఘునాథరావు 1838లో చనిపోయెను. తరువాత రాజ్యమునకు రావలసిన వారిని నిశ్చయించుటకు ప్రభుత్వమువారే యొక కమిషను నేర్పరచి శివరావుభావుపుత్తుడైన గంగాధరరావు సన్నిహిత వారసుడని ధృవపరచి యతనిని సింహాసనానీనుని జేసిరి. ఈ గంగాధరరావే మన చరిత్ర నాయకయగు ఝూన్సీ లక్ష్మీబాయిభర్త.

మహారాజా గంగాధరరావు పరిపాలన

ఝూన్సీరాజ్యమును మొదటనుండియు వీరులును, పౌరుష శాలుకును పాలించుచుండిరను విషయము మన కీ చరిత్రవలన బోధపడుచున్నది. ఝూన్సీపై సంపూర్ణాధికారమును గంగాధరరావుకిచ్చుచు ప్రభుత్వమువారి తనిపై నొక షరతు విధించిరి. మహారాజా ఖర్చుపై ఝూన్సీ రాజ్యములో గొంత అంగ్లసైన్యము నుంచవలెనని నియమించిరి. దీనికొరకు గంగాధరరావు సుమారు మూడులక్షల రూపాయలను ప్రత్యేకముగాయుంచి రెండు అంగ్లపటాలములను రెండు ఆయుధకొఠారములను వారివశముజేసెను. ఖజానాలోనున్న 30 లక్షలరూపాయలును, స్వాధీకారములును గంగాధరరావుకిచ్చి జేయబడెను. గంగాధరరావు పట్టాభిషేక మతివైభవముతో జరుపబడెను. అనేకమంది సరదారులును, బాగీరుదారులును వినయపూర్వకముగా నతని కనేక కానుకలను సమర్పించిరి. ఝూన్సీప్రజలందరును సంతోషస్వాంతులై తోరణాద్యలంకారములతో నగరము నలంకరించి యుత్సవములను జరుపుకొనిరి. మహారాజా గంగాధరరావు బుద్ధిశాలి, పగాక్రమవంతుడు; రాజకీయ ధురంధరుడు; ప్రజలందరు

నతని పరిపాలనలో సర్వసౌఖ్యముల ననుభవించుచుండిరి. అతనికి పూర్వదైన రఘునాథరావు గావించిన ఋణములన్నియు తీరి రాజ్యము సుభిక్షముగా పరిపాలింపబడుచుండెను. త్వరలోనే గంగాధరరావు ప్రజల కత్యంతప్రియుడయ్యెను. అతడు మొట్టమొదట పరిపాలనావిధానములో ననేక మార్పులను గలుగ జేసెను. అతడు కార్యవత్తులు, రాజ్యనీతికోవిదులు బుద్ధికారుల నగువారలను మంత్రిలగుగా నేర్పరచి రాజ్యసభను కట్టుదిట్టము చేసెను. రాఘో రామ చంద్రపంతును రాజమంత్రిగాను, నరసింహరావును దర్బారువకీలుగాను, నానాభోపట్కరును అదాలతుగాను— ఇట్లు ప్రజ్ఞావంతుల నేరి ప్రతీసంస్థను సంస్కరింప దొడగెను. రాకురులు, బుందేలులు మొదలగు వారినుండి యుపద్రవములు రాకుండ నచ్చచ్చట తగినంత సిబ్బందినుంచెను. నలుగడలను శాంతిస్థాపింపబడెను.

గంగాధరరావు గొప్పరాజ్యతంత్రప్రవీణుడు అతడు రాజ్యమునకు వచ్చుటతోడనే రఘునాథరావు కాలములోజరిగిన యవినీతిని, అన్యాయమును బూర్తిగా తొలగించుటే కాక నతనివలన ఝాన్సీ రాజ్యమునకు కలుగజేయబడిన నష్టమునుగూడ నూడదీసికొనెను. త్వరలోనే ఝాన్సీలో లక్ష్మీబాయితోపాటు ధనలక్ష్మీయు రాజ్యలక్ష్మీయు నభివృద్ధి కాజొచ్చెను. ధనాగారములు, రత్నభాండారములు పూర్వవైభవముతో దులతూగ నారంభించెను. అశ్వదళము పెంపొందింపబడెను; గంగాధరరావు మదపుటేనుగుల ననేకములను దెప్పించి చతురంగబలములతో రాజ్యమును కట్టుదిట్టముచేసికొనెను. వీనుగులు గుఱ్ఱములు మొదలగువాని యంబరీలు, జీనులు కవచములు మొదలగు సామానులంతయు బంగారముతోనే తయారుచేయబడి రాజ్యవైభవమును విశదముచేయుచుండెను. ఇట్లు 5000 శాశ్వతసైన్యమును, 2000 రత్నకథలును, 500 గుఱ్ఱపుదళమును, నూర్గురు అంగరత్నకులును, (తోప్ఖానా) మరఫిరంగులను తయారుచేయు గాలుగు కార్యాలయములును చేకూర్చుకొనబడెను. గంగాధరరావు ఎంత వినముద్లో అంత పరిపాలనాదత్తుడు. అతని యజ్ఞల నందరునుశిరసా

ఝాన్సీ లక్ష్మీబాయి

పహించుటకుత్సాహపడుచుందురు. అతడొక్కొక రాజ్యకార్య నిర్వహణమున కొక్కొక ప్రజ్ఞావంతుని నియమించి వారిచేతనే సకాలములో కార్యములను జరిపించును ఎంతమాత్రము కాలవిలంబమైనను తానే స్వయముగా జేయుచుండును. ఓర్చాదత్తియా, చరారీ, పన్నా, ఛత్రపురము మున్నగు రాజులందరు నతనిని “కాకాసాహేబు” అని సన్మాన పూర్వకముగా పిలుచుచు గౌరవించుచుండిరి. ఇతని చాతుర్యమును, కార్యదక్షతను, దయాశీర్ష్యమును జూచియే అచటి యాంగ్లాధికారి గూడ నితనిని సన్మానించుచు యుభయుల మైత్రిని దృఢతరము జేసికొనుచుండెను. ఇట్లు రాజ్యవైభవము నన్నివిధములను పెంపొందించి గంగాధరరావు కుటుంబముతో బుణ్యక్షేత్రములు సేవింప తీర్థయాత్రల కరిగెను. వారు కాశీ, గయా, ప్రయాగ మొదలగు తీర్థరాజములను సేవించి యనేక దానధర్మములను జేసిరి; మహారాణి లక్ష్మీబాయి తనజన్మభూమియగు కాశీకాక్షేత్రమును గాంచి నపు డపరిమితానందభరితురాలై జగన్నాథుడగు కాశీవిశ్వేశ్వరుని సేవించెను. వారు తీర్థయాత్రలను సలిపి ఝాన్సీకి తిరిగి వచ్చుటతోడనే ప్రజలు సంతోషపూర్వకముగా నుత్సవములను గలుపుకొనిరి. ఇట్లు ఝాన్సీ నగరమంతయు నానందముతో నోలలాడుచుండ మహారాణి లక్ష్మీబాయికొక నవమన్మథమూర్తి జనించెను. ఈ పుత్రోదయముచే గంగాధరరావు మరింత సంతోషముతో నుండెను. పట్టణ మంతయు నుత్సవాదులతో కోలాహలముగ నుండెను. కాని మూడునెలలు నిండకమునుపే యీ బాలడు పరమపదించెను. గంగాధరరావు కిదియొక గొడ్డలిపెట్టుగ పరిణమించెను. పుత్రవియోగదుఃఖము నతడు భరింపలేక పోయెను. అతని విచారమునకు మేరలేక మనోవ్యాధిచే కృశించి పోవుచుండెను. అతని శరీరస్వాస్థ్యము చెడిపోయెను. అంతకంతకు వ్యాధి వృద్ధియై బొషధసేవవలన లాభములేకపోయెను. ప్రజలందరును గగ్గోలుపెట్టసాగిరి. గంగాధరరావు కారోగ్యముగలిగి చిరంజీవి యగుగాక ! యని వాక్విశ్వరుని ప్రార్థించిరి. కాని యెన్ని చేసిననేమి? గొప్పగొప్పవైద్యుల ప్రయత్నములు

త్నములన్నియు వృథయయ్యెను. ప్రభుత్వాధికారియైన మేజరుమాలక్యు దొర యీవిషయములను ప్రభుత్వమువారి కెరుకపరచితానును జైద్యసహాయమునుగావించెను. పూజలు హోమములు, జపములు, తపములు, ఆనుష్ఠానములు మొదలగున తెన్నియో జరుపజడెను. ఇక మహారాజీ లక్ష్మీబాయి దురవస్థ వర్ణింప నలవిగాకుండెను. ఒకప్రక్క పుత్ర వియోగదుఃఖము శరీరమును దహించుచుండెను. రెండవ ప్రక్క భర్త మృత్యువాత మడనుండెను; ఆమె ఆహారనిద్రలను వీడి సంతాపాన్నిచే తపించుచుండ ఝాన్సీదర్బారంతయు విచారసాగరమున మునిగియుండెను; అంతకంతకు నిరాశ జనించెను; లక్ష్మీబాయితండ్రి మోరోపంతు, రాజమంత్రి నరసింహారావులు గలసి మహారాజును సందర్శించి రాజకీయవిషయములను గురించి యతనతో జచ్చించిరి. మహారాజిట్లు ప్రత్యుత్తర మిచ్చెను. “నాకింకను జీవించునను నాశ యున్నను దత్తతచేసికొన వలెననెడి కుతూహలము గలదు. మాకుటుంబమునకు జేందిన వానుదేవునేవల్కరు అనువానికి ఆనందరావును నొకకుమారుడు గలడు. అతనిని దత్తత చేసికొనవలెనని నాకోరిక.” ఈ యానందరావు కప్పుడయిదేండ్ల ప్రియము. అతనిని జూచిన వారందఱు నతడు మహాబుద్ధికాలియు శూరుడును కాగలడని యూహించుచుండిరి. అప్పుడే దత్తహోమమున కేర్పాట్లు గావింపబడెను. పండిత వినాయకరావు యధావిధిగా శాస్త్రపఠనములతో దత్తతని జరిపించెను. మోరోపంతు, రాజమంత్రి నరసింహారావు, లాహూరివల్లు మొదలగు పరివారమును ఝాన్సీలోని గొప్పగొప్పధనాధ్యులును, బుందేల్లండు యొక్క సహాయప్రభుత్వాధికారి (Assistant Political Agent) మేజరు ఏలిసు, స్థానికసేనాధికారి కెప్టను మార్టిను మొదలగువారందరు నుండగా దత్తత జరిపింపబడెను. ఆనందరావుకు దామోదరరావు అను నూతననామధేయ మియ్యబడెను. మహారాజు ఆనందముతో స్వయముగా దామోదరరావును పట్టాభిషిక్తుని చేసెను. దర్బారున కావ్యనింపబడినవారందఱు నానాభూషణాదులతో యథాయోగ్యముగా సత్కరింపబడిరి. ఈ దత్తతస్వీకారిము పూర్తి

యగుటతోడనే గంగాధరరావు రాజమంత్రి నరసింహారావును, మోరోపంతును పిలచి ప్రభుత్వమువారి కొక పిటీషను వ్రాయించెను. అప్పుడచ్చట రూస్సీసహాయ ప్రభుత్వాధికారి (Assistant Political Agent) కూడ నుండెను ఆ యుత్తరములో నిట్లు వ్రాయబడెను. “బ్రిటిషుప్రభుత్వము వారు తమ యధికారమును బుందే అందులో స్థాపించుటకు పూర్వమునుండియు గూడ మావంశము వారు తమ కెట్టి సహాయము జేయుచు వచ్చిరో యూరపు అంతకును తెలిసియే యున్నది. నేనుకూడ బ్రిటిషుప్రభుత్వమువారి యజ్ఞాను వర్తినై మెలగితిని. ఈ విషయమై సమస్తము నిచ్చటి ప్రభుత్వాధికారి (Political Agent) కే తెలియును. నేను నేడు రోగగ్రస్తుడనై యున్నాను. నేటివరకును నా ప్రవర్తన బ్రిటిషుప్రభుత్వముపట్ల ధర్మబద్ధముగనే యుండెను. ప్రభుత్వము వారుకూడ నాపై కృపాదృష్టి నే బరపిరి. కాని నేడు నాజెనుక నావంశము నష్టమగుచుండుట జూడ నాకు భేదముగానున్నది. ఇట్లు కాకుండుటకు నేను బ్రిటిషు ప్రభుత్వమునకును మా వంశమువారికిని జరిగిన సంధిప్రకారముఁ మా వంశమునకే చెందిన ఆనందరావు అను నయిదేండ్ల బాలుని దత్తత జేసికొంటిని. వానికి దామోదరగంగాధరరావు అను పేరిడితిని. అతడు నామనుషుడు, ఈశ్వరకృపచేతను సర్కారువారి యనుగ్రహముచేతను నేనీ సంకటావస్థనుండి తప్పించుకొని జీవింపగలననియే యాశించుచున్నాను. నాయవస్థ మారినచో నాకుసంతతి కూడ కలుగవచ్చును. అట్లు తటస్థించినచో మరల నీవిషయమై యోచింపవలసి యుండును. కాని నేనిప్పుడు పరలోకగతుడ నగుదునేని నేనింత వరకు బ్రిటిషు ప్రభుత్వము పట్ల నెట్టియుత్తమ ప్రవర్తనను జూపుచు నుంటినో దానిని గ్రహించి సర్కారువారి బాలుని కృపాదృష్టితో జాతురు గాక! నాభార్య జీవించునంతకాలము నామెయే యీ రాజ్యమునకు ప్రభ్యిగానుండవలెను. ఈబాలకున కామెయే తల్లిగా నుండి రాజ్యవ్యవస్థ ఆమెయధీనములోనే యుండవలెను. ఈ విధానమున కెట్టి సంకటములు ప్రాప్తించకుండు గాక!”

ఈ యుత్తరమును గంగాధరరావు ఏలిసుదొరచేతి కందిచ్చుచు దుఃఖము నాపుకొనజాలక కంఠస్తంభితబాష్పములతో దన యిచ్చను నెరవేర్చుకలసిన దని మరల మరల జెప్పెను. ఏలిసుదొర అతివినయముతో నిట్లు ప్రత్యుత్తరమిచ్చెను. “మహారాజా! మీరు వ్రాసిన యుత్తరమును బ్రిటిషుప్రభుత్వము వారికి పంపించుచు నేను జెప్పవలసినంతవరకు మిమ్ముగురించి ప్రభుత్వమువారి కరుకపరచెదను.” ఈ పరిశ్రమవలన మహారాజా శరీరము మరింతదైన్యమునొందెను! రాబోవు విషమావస్థను నూచించు చిహ్నములు కాన్పించుచుండెను. ఏలిసు మార్తను లిద్దఱును ఔషధము నిచ్చి తమ యిండ్లకు బోయిరి. అందరును వెళ్ళినతర్వాత మహారాణి లక్ష్మీబాయి మహారాజును దర్శింపబోయెను. స్వర్గము నంకరింప సిద్ధముగా నున్న తనభర్తను జూచుటతోడనే మహారాణి హృదయము నీరైపోయెను. ఆమె నిశ్చేష్టురాలై నోటమాటరాక నేలకూలబడెను. ఏలిసుదొర వెంటనే బుందేలండు ప్రభుత్వాధికారి (Political Agent) యైన మాల్కము కిట్లు జాబువ్రాసి పంపెను. “నేడు మహారాజా అహ్వానము నంగీకరించి నేను రాజభవనమునకు బోతిని. నేనును కష్టసుమార్తనును గలసి మహారాజును దర్శించితిమి. అతనియవస్థ కడుదైన్యముగా నుండును. నేనిందుతో బంపించిని పిటిషను నాకు చదివి వినిపింప బడెను. అది చదివి వినిపించిన తరువాత మహారాజుకు మాటరాక పోయెను; నే నంతట తిరిగి నాబంగాళాకు వచ్చి వేసితిని.”

ఇట్లు జరిగినతరువాత మహారా జంతకంతకు దైన్యతనొందుచుండెను. మహారాణి లక్ష్మీబాయి దుఃఖము నాపుకొనజాలక రానున్న కష్టమును జింతించుకొనుచు నగాధ జలరాశిమధ్య జెరవుగా నక కొట్టుకొనుచుండు నోడ చందమున నుండెను. వేలకువేలు ప్రజలు మహారాజా క్షేమము నారయుటకు రాత్రుంబునల్పు కోటచుట్టును దిరుగుచుండిరి. మాటకట్టుపడినభక్తులు జూచుటతోడనే రాణి లక్ష్మీబాయి కన్నీరు మున్నీరుగా నేడ్చుచు తన యిలువేల్పుకు మహాలక్ష్మీదేవి నెలుగెత్తి పిలుచుచు “హే జగజ్జననీ!” హే మాతా! నీవు చిన్న తనములోనే నాగొంతుకను గోనివేసితివి! ఈ దుర్భరదుఃఖము నను

భనింపకుండ నీవు నాప్రాణముల నేల నాభర్తతోపాటు తీసికొని పోరాదు !” అని వాపోవుచుండెను. మోకోపంతు మొదలగువారు లక్ష్మీబాయి నూరడించుచు ధైర్యమును బురికొల్పుచుండిరి. ఎన్ని మందులున్న నేమి ! చిట్టచివరకు మహారాజా దీనవదనముతో “ఏజంటు సాహేబు యెచ్చట నున్నాడు?” అని కొనయూపిరితో బ్రశ్నించెను. ఏలిసుకొరకు తక్షణమే వర్తమాన మంపబడెను. అతనిని చూడగానే గంగాధరరావు ముఖము చిదానందమును చాల్చెను; అత డేదియోమాట్లాడ బ్రయత్నించెను; కాని నోట మాట రాలేదు. శైద్యులుకూడ మాట్లాడ వలదని వారించిరి. చిట్టచివరకు మృత్యు వాసన్నమగుటకు బూర్వ మతడు మరియొక పిటిషను బుందే లండు యేజెంటు మాలాముదొరకు వ్రాయించెను. ఏలిసుదొరకు వ్రాసిన విషయముల నన్నింటిని యిందులో బేర్కొనుచు రామచంద్ర రావుతో ప్రభుత్వమువారు చేసికొనిన సంధివిషయమై యిట్లు వ్రాసెను. “ఝూన్సీ బ్రిటిషు ప్రభుత్వములమధ్య మిత్రత చిర కాలము నుండియు నేర్పడెను. ఈ కారణముచేతనే బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువారు రామచంద్ర రావుకును, అతని వారసులకును, మరియు వారి వారసులకును, బుందేలండులో నాంగ్ల ప్రభుత్వమధికారము చెలాయించు కాలమువచ్చునాటికి శివరావుభావు యధీనమందున్న ఝూన్సీ ప్రాంత మంతకును వంశ పారంపర్యహక్కులతో స్వతంత్రునిగా నియమించి వాని నాప్రాంతమును స్వతంత్రరాజుగా నంగీకరించిరి. నే నిందులో వ్రాసిన సమస్త విషయములను మేజరుఏలిసు, కప్తనుమార్షి నుల కదివరకే స్పష్టపరచితిని. నేను నావంశములో వాడైన ఆనంద రావనునొకబాలుని దత్తము జేసికొంటిని. దీనిని గురించిన యుత్తరమును వారికే యిచ్చివేసితిని. వారాయుత్తరమును మీకు బంపించి యుందురని విశ్వసించుచున్నాను.”

గంగాధరరావు తన యంతిను ప్రార్థనను మిక్కిలగు బ్రిటిషు వారు మన్నింతు రనియు, జీర కాలము ఝూన్సీ రాజ్యము తనవంశము లోనే యుండుననియు సంపూర్ణవిశ్వాసమును గలిగి యుండెను. అతడు లక్ష్మీబాయిని పిలిచి “నీవెట్టివిచారమును పొందవలదు: బ్రిటిషు

ప్రభుత్వమువారికి సమస్త విషయములను విశదపరచితిని. నా ప్రార్థనను బ్రీటిషుప్రభుత్వమువారు తప్పక మన్నింతురని నా విశ్వాసము. నా తరువాత నాంగ్లప్రభుత్వమువారి కృపారసదృష్టిచే నీ కట్టికట్టములను కలుగకుండుగాఁ!'' అని యూరడించెను. చివరకు 1853 నవంబరు 21 తారీఖున మహారాజా గంగాధరరావు స్వర్గస్థుడయ్యెను.

ఈ విషాదవార్త అచితకాలములోనే దేశమంతయు పాకి పోయెను. ఝాన్సీ నగరమంతయు విచారములో మునిగిపోయెను. రాజు మహాలు శూన్యగృహ మయ్యెను. ఎచ్చటజూచినను రోదనధ్వనులు తప్ప మరేమియు వినరాకుండెను. మృగశాబకముపై వజ్రబాణము పడినట్లు దూదిపింజలో నగ్నికణములు రాలినట్లు మహారాజా లక్ష్మీబాయి హృదయము నీవార్తవ్రక్కలు జేయుచుండెను. 18 వత్సరములు బాలికకు దుర్బర వైదవ్యదశ ప్రాప్తించుటకన్న నీలోకము లోనిక కలుగదగిన హాని యేమియు నుండజాలదు. ముందెట్టికట్టపరంపరలు రానున్నవో యెవరికెరుక. వానినన్నింటిని బదునెనిమిదేండ్ల బాలిక తరించుకొట్టు. ఝాన్సీనగరమునకు ముందెట్టిదినములు పట్టునున్నవో, కిరసింహదేవు భుజపరాక్రమమును, ఛత్రసాలు పౌరుషమును, శివరావుభావు ధైర్యసహస సంపత్తని జాటగల ఝాన్సీకోట యేమికానున్నదో, నుమారు మూడువందల వత్సరములనుండి బుందేల్ డులో నసమానఖ్యాతిని గాంచిస్వదేశ సంసానాధీశులచే పరిపాలింపబడుచు వచ్చిన యీ ఝాన్సీరాజ్యనౌక యెట్టితుపానుల నెదుర్కొనవలెనో కదా! భారమంతయు దైవముపైననే కలదు అనునట్లు ప్రజారోదన ఒయలుదేరెను.

షారు లందరును గంగాధరరావు శవముతో శ్మశానమున కరిగిరి. ఏలిగును, కప్తనుమార్బిను దొరలును మరికొందరు అశ్వకులును విచారకూచకముగ కాలాంబరధారులై రుద్రభూమికి వెడలిరి; సర్దారులు. రాకురులు, ప్రజాగణము మొదలగు వారు లెక్కలేకుండ నచ్చటకుబోయిరి. వీరందరును నాలుగుమాతలనుండియు విచారముతో హాహాకారములను గావించిరి. ఏలిగు, మార్బిను మొదలగువారియాప శ్మశానమున రాజమహాలుకు బోయి లక్ష్మీబాయిని శాంతివచనము

ఝాన్సీ లక్ష్మీబాయి

౧

అతఁడొక నూరడించి ధైర్యమును బురికొల్పుచుండిరి. ఝాన్సీరాజ్యకోశాగారము కోటలో నుండెను. ఏలీసుకోటలోనికిజని కోటలోనున్న ఖజానాను జాగ్రత్తపెట్టించెను. అందులోనుమారు 3 లక్షలరూప్యములుండెను. కోశాధ్యక్షుడైన పండితజ్వాలానాథు సమక్షమందు కోశాగారమునకు తాళములు నీళ్లును వేయబడెను. కోటనుసంరంక్షించుటకు సింధియాసర్కారుయొక్కసేన నియమింపబడెను. కత్తనూమార్పినుసేన నతినిపుణతతో తయారుచేయుచుండెను.

మహారాజా గంగాధరరావు చనిపోయిన వార్తను ఏలీసిదొర బుందేలండు ఏడెంటు మూల్కముదొరకు 1853 నవంబరు 21 వ తారీఖున తెలియజేసెను. మూల్కము దానితోపాటు 25 నవంబరున ప్రభుత్వ కార్యదర్శికిట్లు నూచించుచువ్రాసెను. ఇతఁడు గవర్నరుజనరులుకు రుచించువిధానమునే నూచించి కపటనాటకమున బాత్రునహించెను.

“మాన్యవర్యా !

మహారాజా గంగాధరరావు నవంబరు 21 వ తేదీని స్వర్గస్థుడయ్యె ననుసంగతి గవర్నరుజనరలు సాహేబు బహదరుగారికి తెలియజేయుటకు నాకెంతయో దుఃఖమువచ్చుచున్నది.

2. రేపు చనిపోవుననగా మహారాజా దామోదర గంగాధరరావు ఆనందరావుఅను నొక అయిదేండ్లబాలుని పెంచుకొనెను; ఈపిల్లవాడు గంగాధరరావు వంశములోనివాడని యతడు చెప్పెను. కాని యతడు గంగాధరరావుకు పూర్వుడైన రఘునాథరావు కయిదవ తరములోనివాడని తెలియపచ్చినది. కనుకనతడు మనసాంప్రదాయము ప్రకారము మహారాజుకు వ్రేలువిడిచిన సోదరుడని తలంపవలెను.

3. మేజరు ఏలీసు మహారాజును కలుసుకొనిన విషయమును ఆతని మృత్యువు విషయమై నాకుపంపించిన లేఖయును తమదివ్యసముఖమునకు మీయవలోక సార్థము పంపుకొనుచున్నాను. మహారాజా ఆనందరావును పెంచుకొనుచు నాకు వ్రాసిన లేఖనుగూడ తమకు పంపుకొనిరి.

4. ఝాన్సీమహారాజు తనకు మృత్యు వాసన్న మైన సమయమున దప్పటి కప్పుడు దత్తతచేసికొనుట కాలోచనలు సలిపెను. ఇది విని ఝాన్సీ దర్బారులోని ప్రతివాడును అశ్చర్యపడియుండవచ్చును. ఏలయన ప్రజలందరును మహారాణి జీవించియున్నంత కాలము రాజ్య సంపత్తు నంతనుమహారాణియధీనముననే యుండునట్లు ప్రభుత్వమువారిని ప్రార్థించెదరని యూహించుచుండిరి. కాని బ్రిటిషుప్రభుత్వమువారితో సంధిచేసికొనినను బేరుదారు శివరావుభావువంశములోను, తనవంశములోను కూడవారనులను, దగ్గిరసంబంధులును లేకపోవుటను జూచి యతడీదత్తత చేసుకొనుటకు నిశ్చయించెనని యూహించెను. భారతప్రభుత్వమువారి నూచనార్థమై ఝాన్సీరాజవంశవృక్షము నొకదాని నిందుతో బంపించు చున్నాను. దీనిప్రకార మీబాలుడు మహారాజుకు పూర్వదైన ప్రధమ రఘునాథరావు వంశమువాడని విదితముకాగలదు.

నేను మేజరు ఏలిసుసాహేబుకు 2 వ తారీఖున యొక నూచనాపత్రమును పంపించియుంటిని; దాని ప్రతినే యొకదానిని భారత సర్కారుకుగూడ పంపియుంటిని. నానూచనల ననుసరించియే ఏలిసు సాహేబు తన విధిని నెరవేర్చు చున్నాడు.

బ్రిటిషు సర్కారువారు ఝాన్సీరాజ్య వ్యవస్థను గురించి యంతిమ అజ్ఞలను దయచేయువరకు మహారాజు దత్తతస్వీకార మెంత మాత్రమును లెక్కజేయబడదు.

ఝాన్సీ, బ్రిటిషు సర్కారులకు గల సంబంధమును తెలియజేయుటకు క్రింద కొన్ని ప్రమాణములను జూపుచున్నాను. పీనివలన నంతయు గ్రాహ్యము కాగలదు. ఈవిషయముల నన్నింటిని జాగ్రత్తగా పరిశీలించితిమేని ఝాన్సీమహారాజుకు దనరాజ్యమున కవరినిగాని యుత్తరాధికారిగ నియమింపగలయధి కారమున్నదియు లేనిదియు స్పష్టము కాగలదు.

1804 నుండి మనకు బుందేల్లండుతో సంబంధము కలిగెను. అప్పుడు పీష్వాయొక్క తాబేదారును, మండలాధిపతియు నగు శివరావు భావుతో మనము సంధి చేసుకొంటిమి. 1817 లో పీష్వా ఝాన్సీపై

సమస్తహక్కులను బ్రిటిషు సర్కారువారి కిచ్చివేయగా శివరావు భావువంశములోనివాడైన రామచంద్రరావుకు ఝాన్సీరాజ్యమును వంశపారంపర్యహక్కుతో నిచ్చివేసితిమి. కనుకనే నాటినుండియు సుబేదారు బిరుదుకు బదులు రాజా యను బిరుద మివ్వబడెను. రామచంద్రరావు 1835 లో చనిపోయెను. అతనికి పుత్రులులేరు. కాని అప్పుడు శివరావుభావుకుమారులగు రఘునాథరావు, గంగాధరరావులు జీవించియుండిరి. రాజ్యాధికారము వారి కిచ్చివేయబడెను. ఇప్పుడు గంగాధరరావు చనిపోవుటతోడనే అతనివంశ మంతయ్యెను.

ఇచ్చట మరియొక విషయమునుగూడ వ్రాయవలసియున్నది.

రామచంద్రరావు చనిపోవుటతోడనే ఝాన్సీ రాజ్యమున కిరువురు తమ హక్కును ప్రకటింపసాగిరి. ఒకడతని దత్తత పుత్రుడు; రెండవవా డతనిభార్య దత్తతపుత్రుడు; కాని వీరిద్దరి హక్కులు అప్పుడు తిరస్కరింపబడెను. ఈ కాల మందు జరిగిన పత్రవ్యవహారములనుబట్టి ఝాన్సీరాజ్యము బ్రిటిషు ప్రభుత్వమున కెట్టివరతులతో నధీనముగావింపబడెనో విదితమగుచున్నది. దానిప్రకారము ఝాన్సీరాజుగాని రాణిగానిబ్రిటిషుసర్కారు వారి యాజ్ఞలేనిదే దత్తతచేసికొను నధికారములేదు.

మహారాజా గంగాధరరావు తనయనంతరి మే ^{స్త్రీ}కి రాజ్యాధికారము నీయనిశ్చయించెనో యామె యత్యంతయోగ్యురాలు. లోకమంతయు నామెను మిక్కిలి ప్రేమించుచుచున్నారు. ఆమె రాజ్యకార్యనిర్వహణమునం దన్నివిధముల సమర్థురాలు. కాని ప్రస్తుత పరిస్థితులను బట్టి ప్రభుత్వమువా రీప్రాంతములను తమ వశముచేసికొనుటలో నాలస్యముచేయకూడదనియే నాయభిప్రాయము. అట్టిస్థితిలో సర్కారువారు రాణికి గంగాధరరావు స్వంతఅస్థిని, రాజకుమారులను ప్రసాదించి యామె గౌరవమర్యాదలను సంపూర్ణముగా కాపాడుకొనుచు, రాజబంధువులతో కుటుంబయాత్రను సుఖముగా గడుపుటకు నెలకు కొంత పించనురూపముగా నిచ్చుట కంగీకరించి రాణిని మంతోషపరచుట కాజ్ఞ నిప్పింతురని విశ్వశించుచుచున్నాను.

రాణీ కంఠభర్ష కావలెనో నిశ్చయించుట చాలకఠినమైనపని. బుందేల్ఖండులోవున్న అంతిమ మహారాష్ట్రవంశమిదియే! ఈరాజవంశము నాశ్రయించి జీవింపగోరు వారల నేకులుందురు. కనుక మాసమున కయిదువేల రూప్యములు తక్కువ కాకుండ రాణీసాహెబు కిప్పించవలెనని నూచించుచున్నాను.

ఝాన్సీరాజ్యమును చాలకాలమునుండి మన యధీనములో నుండెను. మేజరు రాన్ దాని నుత్తమరిస్థితికి దీసికొని వచ్చెను. ప్రభుత్వమువారు దానిని కలఘోనుటకు నిశ్చయించునెడల దీనిని కూడా సింధియాసర్కారుతో సమమైనస్థితికి తీసుకొనివచ్చుటకు మనకెట్టి కష్టములు నుండనేరవు.

సర్కారువా రీప్రాంతమును నాయధీనమునం దుంచుటకు నిశ్చయించుచో నేనందుకు సిద్ధముగనే యున్నాను.” కాని ఏలిసు దొర దీనికి కేవలము వ్యతిరేకముగా వ్రాసి లక్ష్మీబాయి నిట్లు సమర్థించెను.

“మనము ఓగ్గారాజుతో నెట్టిసంధి జేసికొంటిమా అట్టి సంధి నే ఝాన్సీరాజుతోకూడ చేసికొంటివి. ఈరెండు సంధుల ఆశయుములును నొకటియే యైయున్నవి. అట్టిస్థితిలో నొకరాజుకు దత్తతాధికార మిచ్చుటయు మరియొకనిని దిరస్కరించుటయు నుచితముగానే రదు. కోర్టు ఆఫ్ డైరెక్టరుకూడ 1836మార్చి 27వ తేదీనిగల పత్రములో స్వదేశసంస్థానాధీశులుదత్తతచేసికొనుటకుపూరియైనహక్కును కలిగియున్నారని స్పష్టముగా నూచించియున్నారు. బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువారు పూర్వము తమకు గావించిన సహాయమునకు తమచేతనే రాజ్యపదవియం దుంచబడినవారి కిపుడు, యితర రాజవంశములతో సమానమైన ప్రాచీనత లేదను సాకుచే, హక్కులను తిరస్కరించుట కోర్టు ఆఫ్ డైరెక్టరుల యాజ్ఞలకు విరుద్ధమనియు, వారి యుదారాశయములను నాశన మొనరించుటే యనియు నాయభిప్రాయము” కాని యీకాగితము చాలాకాలమువరకును బుందేల్ఖండు ఏజంటు రికార్డులోనే పడియుండెను. మార్క్కుము తన రిపోర్టును సర్కారువారి కంపిఝాన్సీలో తగిన కట్టుదిట్టములను కావించెను. ఝాన్సీలో

మహారాజా సింధియా సైన్యములోని యారవ పటాలములోని కొంత భాగమును, బెంగాలు సేటివు ఇన్స్పెక్టరీలోని యొక పటాలమును నుంచుటకు నిశ్చయించెను. మరియు ఝాన్సీ, కరేరా కోటలను రెంటిని కాపాడుటకు మరి నాలుగు పటాలముల నేర్పాటు జేసెను. ఝాన్సీ దర్బారులోని ప్రజలందరును దత్తపుత్రుని పేరనే పరిపాలన జరుగవలె ననెడి పూర్ణవిశ్వాసముతో నుండిరి. మహారాజా గంగాధరరావు జీవించి యుండగనే పాలిటికలు ఏజంటు సమ్ముఖమందే దత్తవిధానము నంతను బూర్తిగా నడిపెను. అతడు బ్రిటిషుప్రభుత్వమువారికి లేఖనంపి దత్తత నంగీకరింపవలసినదని కూడ ప్రార్థనల నంపుకొనెను. ప్రభుత్వమువారు తప్పక దీని నంగీకరింతురనియే యశని విశ్వాసము; ఏలయన 1817 లో రామచంద్రరావుతో చేసిన సంధిషరతుల ప్రకారమతడు వంశపరంపరముగా ఝాన్సీ రాజ్యము ననుభవించుటకు హక్కు యివ్వబడెను. పైగా ఝాన్సీ చూపిన కృతజ్ఞతయు, బ్రిటిషు సర్కారువారి కనేక సమయములందు జేసిన సహాయసంపత్తును మరపుకు రాజాలవు.

చివర కనుకొనినట్లే జరిగెను. డాక్టర్ తాన్సీ ప్రభువు ఝాన్సీ లాగుకొనెను. ఈ సందర్భములో నింగ్లీషు పార్లమెంటు మెంబరైన టారెన్సెన్ దొర యిట్లు వ్రాయుచున్నాడు.

“తాను దత్తతచేసికొనిన బాలునిపై కృపయుంచవలె ననియు బాలుని తమ వశము జేయుచున్నా ననియు నతని మైనారిటీలో తల్లిదండ్రుల రీతిగా నించవలసినదనియు కోరుచు మహారాజా గవర్నరు జనరలుకు వ్రాసెను. అత డప్పు డమలులోనున్న సంధిపత్రములోని రెండవ అర్టికిలును యెత్తిచూపెను. అది ఝాన్సీరాజ్య మతని వంశమునకు పుట్టుకచేతగాని రక్తస్పర్శగల బాంధవ్యముచేతగాని, దత్తత చేతగాని పరంపర వారసులైన వారికి చెందవలెననియే స్పష్టముగా చెప్పుచున్నది. మరియు నతడు “తా నెప్పుడును ప్రభుత్వముపట్ల జూపుచుండిన యకుంతిత విశ్వాసమును దలంచియైసను బాలునిపై యాదరము చూపబడునని విశ్వసించెదను”. భారతీయుల విశ్వాసము

సము స్మరింపబడుననెడి భ్రమతో నతడు చనిపోవునట్లు చేసిరి
కాని విలియంకోట నిరంకుశాధికారియైన గవర్నరు జనరలు విశ్వా
సమును మరచిపోజాలునంతటి దృఢతరముగ నాంగ్లసామ్రాజ్యము
భారతదేశముం దలముకొనెను.

రూపాన్తి లక్ష్మీబాయి

౨

రూపాన్తి పతనము

అహ! కాల మెట్టి విపరీతసంఘటనములను తెచ్చిపెట్టును !
కాలచక్రమా ! నీగతి నెవ్వరు నిరోధింప గలరు ? పాదుషాలను ఫకీ
రులను జేయుటయు ఫకీరులను పాదుషాలను జేయుటయు నీకు దప్ప
మరెవ్వరికి చెల్లును ? యోగులుజోగులగుటయు జోగులు యోగులగు
టయు నీ మహిమయేకదా ! రోమక సామ్రాజ్యమును రూపుమాపి
తివి ! పెరిషియను సామ్రాజ్యమును పాడుజేసితివి ; ఆస్ట్రీయా
సామ్రాజ్యము నంత మొందించితివి ; మరి యెన్నింటినో మంటగలిపితివి.
హైందవ సామ్రాజ్యముల నెన్నింటిని నీపొట్టబెట్టుకొనలేదు ! ఇక
మిగిలియున్న వానినిమాత్రము నాశము జేయకుండి నీ పెట్లూరకుండ
గలవు ? రాజ్యకాంక్ష లేనివారికికూడ రాజ్యకాంక్షను గలుగుజేయుట
నీపనియే కాబోలును ! పాపమాంగ్లేయులు భారతదేశమునకు వచ్చి
నప్పుడు రాజ్యమును సంపాదించవలె ననెడి చింతయే వారికిలేదు.
ఈ విషయమునే యింగ్లీషువారు వినుగులేకుండ పడేపడే చాటుచుండు
టయు గూడ నాచారమయ్యెను ! గవర్నరుజనరలు వారను హేస్టింగ్సు
పరిపాలనకాలమున ప్రజలకును భారతదేశముకును గలిగిన మహానర్థ
ములవిషయమై ఇంగ్లండులోని పార్లమెంటులోగూడ రాద్ధాంత సిద్ధాం

తములు జరిగెను. అప్పుడుగూడ నిట్లు యెలుగెత్తి చాటబడెను. “భారతదేశములో మారాజ్యమును విస్తరింపజేసికొనుటగాని అచ్చటి రాజ్యములను, దేశములను మాయధి కారము క్రింద తెచ్చుకొనుటగాని బ్రిటిషు రాజనీతికిని, బ్రిటిషు ప్రశిష్టశును, బ్రిటిషువారి కోరికకును విరుద్ధములు” అహ! యెట్టి ధర్మపన్నములను భేముత్తోయము లుద్భవింప జేయగలవు! ఈధర్మపన్నములను చదివిన కొద్దికాలమునకే కారన్యాలీసు ప్రభువు టిప్పుసుల్తానుపై కురికి యర్ధరాజ్యమును కబళించెను. తిరుగ రెండేండ్లు పూర్తి కాకమునుపే మిగత యర్ధభాగమును వెల్లెన్సీ ప్రభువు మ్రింగివేసెను మరికొద్ది శోజాలకే కర్నాటక ప్రాంతమును అయోధ్య నవాబునద్ద లాగుకొనిన ప్రదేశమును ఆంగ్ల రాజ్యములో గలిపివేయబడెను. ఇట్లు రాజ్యము విస్తరించుట జూచి కోర్టు ఆఫ్ డైరక్టరుత మసంతసమును వెలిబుచ్చియు నల్పకాలములో నింతరాజ్యము వచ్చుటచే సందేహ మనస్కులై భారతదేశమున తమరాజ్యమును వ్యాపింప జేయుటకు దమ కిష్టములేదని మరల ఘోషించిరి. ఆమిషనీపై కురికి కన్నటిధారలను విడుచు వక్రరాజ్య మింతకన్న నెక్కుడు విచారమును వెలిబుచ్చజాలదు. తోడనే నేపాలయుద్ధము జరుపబడెను. బ్రిహ్మదేశము, అస్సాము, కూర్గు, సింధు పంజాబు మొదలగు నవన్నియు గ్రామశః ఆంగ్లేయుల హస్తగతమయ్యెను. ఇంతలో డార్వానీ ప్రభువు రంగము నలంకరించి ఈయర్ధకృషి వ్యాపారమును సాంతముజేయ కంకణముబూనెను. ఇతడొక నూతనకాస్త్రమును కనుగొనెను. సంతానము లేకుండ చనిపోవు స్వదేశసంస్థానాధీశుల రాజ్యములకు స్వస్తి చెప్పి వాని నాంగ్లరాజ్యములో కలుపుకొనవలెను; దత్తతాధికారము కొర కేమేస్వదేశసంస్థానములు బ్రిటిషుప్రభుత్వమువారి యనుమతిని బడయవలెనో వానినిగూడ తమరాజ్యములో కలుపుకొనవలెను అని యతని సిద్ధాంతము. డార్వానీప్రభువిట్లు బహిరంగముగా ప్రకటించెను. మొట్టమొదటనుంచియు మనయధి కారములోనున్న ప్రదేశములమధ్య చిన్న సంస్థానములున్నచో నాసంస్థానాధీశులు విస్సంతుగానున్నప్పుడు మన మాసంస్థానముల నాపోశనము బట్టి సమయము దొరికినపుడెల్ల మనరాజ్యము నభివృద్ధి జేసుకొనవలెను. ఇట్లు

మన ప్రభుత్వము నంతకంత కున్నతస్థితికి దేవలెను. ఈ చిన్నచిన్న రాజ్యములవలన మనకు చాలకష్టములుగలవు. ఇవిమన రాజ్యమును బలపరచుటలేదు. సరిగదా మనకు కంటకముగా నున్నవి. దీనిని మనము కలుపుకొన్నచో మన కష్టములన్నియు దొలగిపోవును. మన ధనాగారములు వృద్ధిపొందును; బ్రిటిషు పరిపాలనములోని యఖండ సౌఖ్యమునుప్రజలు పొందును ఇది ఆయా రాజ్యములకుగూడ సర్వోత్కృష్టదశయనియే నా యభిప్రాయము. సమయము దొరికినపుడెల్లను జేతికి దొరికినంతవరకు రాజ్యములను దిగమింగుచు బ్రిటిష్ ప్రభుత్వము నభివృద్ధిపరచుటకు దగిన సదుపాయములు వాటంతటవియ్యే చేకూరినపుడు మన మెన్నడును వానిని జారవిడవగూడదు. స్వదేశసంస్థానముల కేవిధమైన వారసులుగాని లేకపోవుట, అసలైన వారసులులేనప్పుడు ప్రభుత్వమువారికి తెలియపరచినను హిందూశాస్త్రానుసారముగ వారు ధత్తతచేసికొనుట; అనునీ రెండు యవకాశములను మనము పొంచియుండి చేపట్టవలెనేగాని యెన్నడును మరచిపోరాదు”.

ఋండేలండు ప్రభుత్వాధికారి (Political agent) మాల్కముదొర తన రిపోర్టును భారత ప్రభుత్వమువారికి పంపిన సమయమందు గవర్నరు జనరలుగా రయోధ్యప్రాంతములకు వెళ్ళియుండిరి. నాలుగైదు మాసములకైనను వారి యొద్దనుండి ప్రత్యుత్తరము రానందున మహారాణి లక్ష్మీబాయి మేజరు ఏలిసుద్వారా నొక యుత్తరమును భారత సర్కారుకు పంపించెను. దాని సారాంశ మిట్లుండెను. ఈ ప్రాంతములో నాంగ్ల ప్రభుత్వము వారు రాజ్యమును స్థాపించుటకు పూర్వమునుండియు నా మామగారగు శివరావు భావుసర్కారుకెల్లు సహాయము చేయుచున్నదియు ఝాన్సీ చరిత్రనుబట్టి తెలియగలదు. ఈ సహాయమునకు బదులుగా ప్రభుత్వమువారు మావంశముపై కృపాదృష్టిని బరపుటచే మాకు సదా కళ్యాణమే జరుగుచు వచ్చెను.”

“1842 లో నాథర్తయగు మహారాజా గంగాధరరావుతో తలనల్ స్థిమను సంధిచేసికొనెను; ఆసంధితో 1817 లో రామచంద్ర

రావుతో ప్రభుత్వము చేసికొనిన సంధిషరతులు రద్దుకాలేదు. ఆ షరతులన్నియును బూర్వము ప్రకారమే పాలింపబడుననియును, ఆ షరతులవలన ఝాన్సీకి గలుగు లాభములన్నియు ఝాన్సీ రాజ్యము నకు తప్పకకలుగ గల వనియును నభయకాస్త మిచ్చిరి.”

“ శివరావుభావు యొక్క సౌజన్యప్రవర్తనను, బ్రిటిషు సర్కారుపట్ల నతనికిగల యచంచల ప్రేమను, అతడు చనిపోవు నపుడు ఝాన్సీ రాజ్యమును రామచంద్రరావు వంశపారంపర్య హక్కులతో ననుభవింపవలెనని ప్రకటించిన యిచ్చను స్వీకరించియే ప్రభుత్వమువారు పైన పేర్కొనబడిన సంధి చేసికొనిరి!” ఝాన్సీ సర్కారువారి ప్రేమయు, విశ్వాసమును దృఢతరమగుటకు గారణము పైనపేర్కొనబడిన సంధి వలన స్పష్టమగుచున్నది. ఏలయన రామచంద్రరావును, అతని వారసుడును ప్రస్తుతము సింహాసనము పైనున్న వాడును నగు శివరావుభావుయును వంశపారంపర్య రాజ్యమున కధికారులు. అనగా వారి మోక్షప్రాప్తికిని వారి వంశము శాశ్వతముగా నుండగలందులకును వారు సంతు లేక దత్తతచేసికొనే యెడల దానిని ప్రభుత్వమువారు మంజూరుచేసి రనియే యర్థము.”

హిందూశాస్త్రములు, చనిపోయిన తండ్రికి పిండ ప్రదానమును జేయుటకును శ్రాద్ధాదిక్రియలను జరుపుటకును ఔరసపుత్రినితో సమానాధికారమునే దత్తపుత్రినికిని యిచ్చుచున్నవి. ఈ విధముగా దత్తతచేసికొను నాచారము భారతదేశమంతట ననాదిస్థితిముగా నేర్పడియున్నది. ఈవిధి ననుసరించియే నాభర్త కవంబయి 15 వ తేదీని దివాను నరసింహారావు, లాలా హేరీమల్లు, లాలా తట్టిచందు మొదలగు ననేకసత్పురుషుల సమ్మతిమున నన్ను పిలచి యిట్లు చెప్పెను. “నాశరీర సాస్థ్యము పూర్తిగా చెడిపోయెను; ఎట్టి యావధముల వలనను నాకు లాభము కన్పించుటలేదు. కనుక మన సింహాసనము నధిష్టించుటకు మన వశమునకు జెందిన బాలునెవనినైనను హిందూశాస్త్రానుసారముగ బెంచుకొనవలెనని నాకు యిచ్చ గలదు.”

“అప్పుడు నాభర్త రామచంద్రరావు బాబాను పిలిచి వాని పుత్రులలో నొకడగు వాసుదేవరావు పుత్రుడైన ఆనందరావును నైదేండ్ల బాలుని దత్తతచేసికొని నిశ్చయించెను. ఆనంతరము పండితులు, విద్వాంసులు, శాస్త్రజ్ఞులు మొదలగు ననేకమంది యాశీర్వాదములతో దత్తతవిధానము జరిపింపబడెను. మరునాడు ప్రాతఃకాలమున పండిత వినాయకరావు సంకల్పముజెప్పెను. ఆనందరావు తండ్రియైన వాసుదేవరావు యధావిధిగా పుత్రదానము చేసెను. ఈపుత్రునికి దామోదరరావు గంగాధరరావులను మాతన నామకరణ మొసంగబడెను; ఇట్లు దత్తవిధి పూర్తిచేయబడెను.”

“మహారాజు ఆజ్ఞానుసారము మేజరువీలిసు, కప్తనుమార్టిన్ గార్లకు దత్తహోమసమయమున రాజమహాలు నలంకరింపవలెనను నాహ్వానము పంపబడెను. నవంబరు 16 వ తేదీని వారిరువురును 10 గంటలకు రాజమహాలుకు వచ్చిరి. ఆ సమయముండు నాభర్త సర్కారు వారికి పంపించిన పిటీషను చదివి వినిపింపబడెను. మేజరువీలిసు మహారాజు యిచ్చానుసారముగా సమస్తవిషయములను సర్కారుకు తెలియజేసెదనని వాగ్దానము చేసెను.”

“నవంబరు 21 వ తేదీ సోమవారమునాడు నాభర్త మరణించెను. అతని పితృక్రియల నన్నిటిని దామోదరరావు గంగాధరరావు జరిపెను.”

“ఈబాలుని నాభర్త బ్రిటీషుప్రభుత్వమువారి కృపాదృష్టియధీనము చేసెను. అతని రక్షణయును, పాలనాభారమును ప్రభుత్వముపైననేకలవు. నేను సర్కారువారి నిట్లు కడసారి ప్రార్థించుచున్నాను. సర్కారువా రేప్రకారము దతియా, ఓర్పా, జాలాన రాజులు చేసుకొనిన దత్తత అనన్నిటి నంగీకరించిరో ఆప్రకారము యీదత్తతను కూడ నంగీకరింప వేడుచున్నాను. ఝాన్సీ సంధిపత్రములలో “హామేళా” “సదా” యను శబ్దమున ప్రయోగింప బడెను. ఈ శబ్దముపై నుదహరింపబడిన రాజు సంధి పత్రములలో లేనేలేదు. కనుక దత్తత చేసికొనుటకు వారి క

జరికన్నను మాకే యొక్క పయధికారము గలదు.” ఈయుత్తరము గవర్నరుజనరలుగారికి పంపబడెను. 1854 లో డాక్టర్ వాన్ కలకత్తాకు తిరిగివచ్చెను; ఝూన్సీని గురించి వాదప్రతివాదములుజరిగెను; సర్కారువారి పరరాజ్య సంబంధములను చర్చించు (Foreign Minister) మంత్రియైన గ్రాంటుదొర ఝూన్సీని గురించి యొక సంక్షిప్త చరిత్రను తయారు చేయించెను. ఇందులో ఝూన్సీ ప్రాచీనతయు, ఝూన్సీ బ్రిటిషు ప్రభుత్వములకు గల సంబంధమును నూచింపబడు ఝూన్సీ రాజ్యమును బ్రిటిషురాజ్యములో గలిపి వేయవలెనని నిర్ణయముగా, నిర్మొగమాటముగ సమర్థింపబడెను.

ఇట్లు కమాల కలకత్తాలో డాక్టర్ వాన్ ప్రభువుసభలో ఝూన్సీ విచ్ఛేదనమునకు శంతు నడుపబడుచుండ మరియొకవంక ఝూన్సీరాజ మహాలులోని వారందరును రేయంబవళ్ళు దత్తపుత్రుని భావిదశయేమి కానున్నదో, ముందేమి రానున్నదోయని విచారించుచుండిరి. మరల 1854 లో 16వ ఫిబ్రవరి తేదీని మరియొక వుత్తరము ప్రభుత్వము వారి కంపబడెను. ఈసారి మాల్యము యాయుత్తరముతో బాటాక యుత్తరము వ్రాసి ప్రభుత్వమువారికి 27వ ఫిబ్రవరి తేదీని పంపించెను. ఈ సారి ఇతడు ఝూన్సీరాణీని సమర్థించుచు వ్రాసెను. కొద్దిరోజుల క్రితమే ఝూన్సీకి వ్యతిరేకముగా వ్రాసిన మాల్యము మరల యిట్లు వ్రాయుట ఆశ్చర్యకరమైన విషయము. గాని ఏమి లాభము! పంటలు విండిపోయెను! వర్షములు వర్షించెను! అనుసామెత ప్రకారమిది ‘చావుతెలివి’ యయ్యెను. అతడు మొట్టమొదటనే యిట్లు వ్రాసినచో వ్యవహారము శృతిమించుకుండ నుండెడిది. ఫిబ్రవరి 28 వ తేదీ మాల్యము యొక్క వుత్తరము కలకత్తా పంప బడెను ఫిబ్రవరి 27వ తేదీని కలకత్తానుండి ఝూన్సీ రాజ్యము నూడ బెరుకవలె నను హుకుం జారీచేయబడెను.

లక్ష్మీబాయికి గొంతధైర్యము చేహారెను; ఈసారి తనకు తప్పక న్యాయము జరుగుననియే యామె యెంచెను. అశయే మానవుని పాలిటి కల్పవృక్షముకదా! చివర కీకల్పవృక్ష మాముదపువృక్ష

మయ్యెను. తా నొకటి తలచిన దైవము మరియొకటి తలచెను! పెంటనే మేజరు మాలక్-ము ఏలీసుదొరకిట్లు యిస్తావారును జారీచేసెను. 1853 నవంబరు 21 వతేదీని మహారాజాగంగాధరరావుచనిపోయెను. అతడు మరణించుటకు పూర్వమే యొకబాలుని దత్తత చేసికొనెను. కాని దానిని శ్రీమాన్ గవర్నరు జనరలుగారు మంజూరు చేయలేదు కనుక భారత ప్రభుత్వమువారి 1854 మార్చి 2 వ తేదీనాటి యాజ్ఞానుసారము ఝాన్సీ రాజ్యము బ్రిటిషురాజ్యములో కలిపివేయబడెను. ఇందుమూలముగా సమస్త ప్రజలకును తెలియజేయడ మేమనగా: ఇప్పుడు ఝాన్సీ ప్రాంత మంతయు బుందేల్ ఖండు ప్రభుత్వాధికారియైన మేజరు ఏలీసు అధీనము చేయబడెను. ఝాన్సీ ప్రాంత ప్రజలందురును యిప్పుడు తాము బ్రిటిషుప్రభుత్వాధికారముక్రింద నున్నట్లు తెలిసికొని మేజరు ఏలీసుకు కప్పము కట్టుచు సంతోష సౌఖ్యముల ననుభవింతురుగాక!”

ఈ దుగ్వార్త మహారాణి లక్ష్మీబాయి చెవిని బడుటతోడనే యామేదుఃఖాకాంతయై మొదలువిరిగిన చెట్టువలె నేల గూలెను. మేజరు ఏలీసు లక్ష్మీబాయి నూరడించుటకు ప్రయత్నించి పాలిటికలు యేజంటు ఆజ్ఞానుసారముగా మీ కుచిత సన్మానము జరుగగలదు; మాధర్మ నిర్వహణమునందు మీపట్ల యుదారభావముతోనే ప్రవర్తించెదము” అనువాక్యములను నుడివి వెడలిపోయెను.

పుత్రులూ! భర్తృవియోగము; రాజ్యనాశనము; శత్రువేమిత్రునివలె బుజ్జగింప బ్రయత్నించుట! ఆహా! లక్ష్మీబాయి కన్ని కష్టములు దాపురించెను! ఇక ముం దెట్టి తుపానులు సంభవింప నున్నవో యెవ రెరుంగుదురు! లక్ష్మీబాయి కొంతసేపటికి తెలివి దెచ్చుకొని తలపంకించుచు శోకాకుల మగ్నమానసయై “కానిండు యేమివచ్చినను వచ్చుగాక! నేను నాఝాన్సీ నిచ్చుదానను కాను” అని దృఢనిశ్చయముతో బలికెను.

ఝాన్సీ రాజ్య మిట్లు మ్రింగివేయబడెను. బ్రిటిషుప్రభుత్వము వారు రాణీలక్ష్మీబాయి కీక్రిందియేర్పాటులను గావింపవలెనని మాలక్-ము నూదించెను.

మహారాణి లక్ష్మీబాయికి ఝూన్సీ ఖజానానుండి గాని యామె కోరునట్టి మరెచ్చటనుండిగాని నెలకు 5000 రూప్యముల చొప్పున నామె జీవించియున్నంతకాల మియ్యవలెను.

2. ఝూన్సీలోని రాజమహాలును మహారాణి లక్ష్మీబాయి నివసించుట కిచ్చివేయవలెను; దానిపై యామెయే ప్రభిన్నగా నంగీకరింపబడును.

3. మహారాణి లక్ష్మీబాయి జీవించియున్నంతకాలమామెపై గాని యామెనొకర్లపైగాని బ్రిటిషుసర్కారువారి కట్టి అధికారమును లేదు.

మహారాజా గంగాధరరావు యిచ్చానుసారముగా నతని నిజధనములో ఝూన్సీరాజ్యమునకు రావలసిన బాకీసాకీలు పోనుమిగిలినదియు, సమస్తజవాహీరీ (Jewelry) యు లక్ష్మీబాయికే యిచ్చివేయబడును.

పైన వివరింపబడ్డ నూచనల నన్నింటిని డాల్ హౌసీ ప్రభువు అంగీకరించెను. కాని గంగాధరరావు నిజసంపత్తిని గూర్చియు, రాజ్యములోనున్న జవాహీరీనిగురించియు నిట్లు తీర్పు చెప్పెను. “గంగాధరరావు దత్తపుత్రునకు రాజ్యాధి కాగము లేకపోయినను అతని నిజసంపత్తికిని, రాజ్యములోని జవాహీరీకిని అతడే యధికారి యగుచున్నాడు. కనుక నీసంపత్తు మహారాణి లక్ష్మీబాయి కివ్వబడదు.”

ఈ యాజ్ఞల ననుసరించి ఝూన్సీ పాలిటికల్ యేజంటు ఝూన్సీ ఖజానానుంచి ఆరులక్షల రూప్యములను తీసి దామోదరరావుపేర ఇంగ్లీషువారి ఖజానాలో జమకట్టించెను. దామోదరరావు మేజరు అగుటతోడనే యీ ద్రవ్య మతనికి వడ్డీతో సహాయించి వేయబడును; ఝూన్సీ రాజ్యములోని సమస్త జవాహీరీయును వెండి బంగారునవగలును “దామోదరరావు కొరకు లక్ష్మీబాయి యధినమం దుంచబడును.”

రాజ్యమే పోయినపుడు రాజవైభవము మిగులుట దుర్లభము కదా! చంద్రుడే లేనపుడు చంద్రకళ యెట్లుండును! రాజారామ

చంద్రారావు అనంతరమునుండియు ఝాన్సీ రాజు అందరును కోట లోనే నివసించుచుండిరి. ఇప్పుడు పొలిటికల్ యేజెంటు ఆజ్ఞచే మహారాణి లక్ష్మీబాయి పురాతన ఝాన్సీ కోటను విడిచి పట్టణము లోని రాజమహాలులో నివసింపవలసి వచ్చెను. హతవిధి! నిన్ను దూరిన లాభమేమి? నీకెంత చేయ దలచితివో చేయుము. చూచెదను గాక! ఆనినట్లు లక్ష్మీబాయి కష్టములను దిగ మింగుచుండెను. బ్రిటిషు గొడ్డలి తన పనిని ప్రారంభించెను! ఇంగ్లీషువారు ఝాన్సీ సైన్యము నూడబెరికి యాంగ్ల సైనికులను నియమించిరి; బంగాళా దేశపు కాల్యములోని 12 వ పటాలమును కోటను రక్షించుటకు నియమించిరి. అవసరమునుబట్టి యితర బందోబస్తులకు గూడ నేర్పాట్లు చేయబడెను. అనేక శతాబ్దములనుండియు ఝాన్సీ కోటలో సేక రింపబడిన యుద్ధసామగ్రి యంతయు నాశముగావింపబడెను. సీహ్వా కాలమునాటి గొప్పగొప్ప మరఫిరంగులన్నియు నిరుపయోగము చేయ బడెను. అనేక పురుషాంతరములనుండి ఝాన్సీ రాజ్యమును సేవి చుచున్న యోధగణము జీతములను తీసికొని ఝాన్సీ కోటను వీడి పోవునాడు „ఆహా! తల్లీ! ఝాన్సీ! నీకెంత గతిపట్టెను అని బోరున యేడ్చుచు దమతమ యిండ్లకు బోయిరి.

ఇంత జరిగినను, మేజరుస్కీ-నును ఝాన్సీ రాజ్యమునకు కమిషనరుగా నియమించినను గూడ ఝాన్సీ లక్ష్మీబాయి స్వేతజాతి వారు సత్యప్రియులనియు, నీతిమంతులనియు, దన కింకను న్యాయము కలుగగల దనియు విశ్వసించు చుండుటచే నుమేషచంద్ర బెనర్జీ యను నొక బంగాళాదేశపు వకీలును, మరియొక యూరపియ నును 60,000 రూప్యములిచ్చి అండను నగరమునకు బంపి కోర్టు ఆఫ్ డైరక్టర్లకు దనసమస్యను నివేదింప నియోగించెను. వీరచ్చటకు బోయి యేమిచేసిరో యిసుమంతయు నేటివరకును వెల్లడి కాలేదు. చివరకు కోర్టు ఆఫ్ డైరక్టర్లకూడ ఝాన్సీరాజ్యమును దిగమింగుట కంగీకరించిరి. అంతటితో బ్రిటిషున్యాయము పూర్తియయ్యెను.

ఇక లక్ష్మీబాయి విచారమును వర్ణింపతరముగాదు. ఇదం

బ్రాహ్మ్య మిదంత్రాత్రం' అను నాశ్లోక్తి ననుసరించి యీమె బ్రాహ్మణ తేజమునే గాక . తాత్రాత్రేజమానుగూడ చిరుతప్రాయము నుండియు నలవర్చుకొని నట్టిదివరకే చూచియుంటిమి. స్వరాజ్యసంపాదనాభిలాష యీమె స్వాదంతరాళమున రేయింబవళ్లు జాజ్వల్య మానముగా ప్రజ్వలించుచునే యుండెను. విమల, రాణీసంయుక్త, రుద్రమాదిదేవుల చిత్రాలామె కనుసన్నల మెలగుచునే యుండెను. భర్తృవిహీనయై, నిస్సహాయయై, నిరాయుధ గావింపబడిన పదునెనిమిదేండ్ల బ్రాహ్మణబాలిక యెక్కడ! సార్వభౌములను, సామ్రాజ్యములను నొకటొకటిగా స్వాహాచేయుచున్న బ్రిటిషుప్రభుత్వమెచ్చట! లక్ష్మీబాయి బుద్ధి కుశాగ్రబుద్ధి; ఆమె యీ విషయముల నన్నిటిని గ్రహించి పొంగిపొంగి వచ్చుచున్న తాత్రము నాపుకొని "తాత్రమా! సమయము వచ్చువరకు విశ్రమింపుము" అని బుజ్జగించి ప్రస్తుతము బ్రాహ్మణధర్మమునే పూనెను. ఆమె యనుదినము ప్రాతఃకాలము ననే బ్రాహ్మీముహూర్తమందు మేల్కొని నాలుగుగంటలకే స్నానాదికములను గావించుకొని యెనిమిది గంటలవరకును పూజా గృహమున పూజలుసల్పి రాజమందిరమునుజేరి కొంతసేపు గుట్టపు స్వారి చేయును. 11 గంటలకు తిరిగి స్నానముచేసి దాఃధర్మములను గావించుకొని భోజనముచేయును. తరువాత కొంతసేపు విశ్రమించి మూడుగంటలవరకును రామకోటివ్రాసికొనుచు రొట్టెకొరకు గోధుమ పిండి యుండలు చేసికొనుచుండును. రాత్రియెనిమిది గంటలవరకును పురాణాదికములను వినుచుండును. ఈకాలమందే ఆమె యితరులతో మాట్లాడవలసిన విషయములను మాట్లాడును. పురాణముపూరియగుట తోడనే మూడవసారి స్నానముచేసి తన యిష్టదేవతాస్మార్ధనముసల్పి ప్రసాదమును స్వీకరించును. తరువాత నామె శయనించును. ఇట్లామె యీ కాలమం దసిధారా వ్రతచర్యను జరుపుచుండెను! రాజ్యైఖభవమును, సమస్త రాజ్యభోగములను త్యజించి జైరాగ్యవృత్తినిస్వీకరించి, కేవల మీశ్వరా రాధనయందే మునిగియుండి సనాతన హిందూధర్మానుసారముగా పూజాపునస్కారములతోను పురాణ పఠనములతోను కాలము బుచ్చుచుండెను. ఇట్టిస్థితిలో లక్ష్మీబాయి తన దత్తపుత్రు

డైన దామోదరరావు కుపనయనము జేయవలసి వచ్చెను. కాని దామోదరరావు పేరనున్న ఆరులక్షల రోపాయిలును ప్రభుత్వ ఖజానాలోనే జమకట్టబడెను. అందులో నొక లక్ష రూపాయిలను ఖర్చులకొర కిమ్మని రాణికోరెను. కాని ప్రభుత్వమువారు దామోదరరావు పెద్దవాడైన తరువాత తమపై దావాతెచ్చుననియు నలుగురు పెద్దమనుష్యులను జామీనిచ్చినగాని ధనము నీయజాలమనియు జబాబుచెప్పిరి.

స్వాతంత్ర్యలక్ష్మీచే బరివేష్టింపబడి సదా యామె కైవారముల నొందుచుండిన లక్ష్మీ కాపలుకలు ములకులవలె నాటికొధాంభుకణజాలములు నేల వ్రాలెను. ఆమె చివరకట్టే చేసి యాధనముతో దామోదరరావు కుపనయనము గావించెను.

రూప్య లక్ష్మీబాయి

3

వి స్త వ ము

రూప్యరాజ్య మాంగ్లేయుల హస్తగతమైన తరువాత రెండు వత్సరములు గడచెను. లక్ష్మీబాయి వైరాగ్యవృత్తిని దిన మొకయుగముగ కాలము గడపుచుండెను డాక్టాసి రాజ్యములను గలుపుకొనుటకు కాలము చాలక పరితపించుచుండెను. ఇంతలో నతడు హిందూ దేశమును వీడి 1856 లో నింగ్లండు వెడలి పోయెను. కానింగు ప్రభువు గవర్నరుజనరలుగా వచ్చెను. డాక్టాసిప్రభువు రాజనీతిచే దేశమట్టుడికి నట్టుడికిపోవుచున్న దనుసంగతి నతడు కనిపెట్టెను. ఈ యగ్నిప్రవృత్తి మెప్పుడో విజృంభింపక మానదని యతడు గ్రహించియే భారతవర్షమునకు పయనమగుచు నిట్లు ప్రకటించెను. „నాకాసన కాలములో భారతవర్షమున సంపూర్ణ శాంతి

ప్రబలునుగాక యని నే నభిలషించుచున్నాను. భారత రాజకీయా
కాశమండలముననొక చిన్న మేఘగంభీరధ్వని ప్రారంభించి యది
వాయువేగమున నాకాశ మంతట నర్దికల నొక్కుక్కుడి వ్యాపించి
ఃరంతర ధారాప్రవాహముగా వర్షించి మనలను ముంచివేయు నని
నే నెరుంగుదును.” చివర కిదియే యధార్థమయ్యెను.

1857 వ వత్సరము ప్రారంభించెను. భారతదేశరాజలోక
మున రాజుచున్న యసంతోషాగ్నికి వాయుదేవుడు కూడ సహాయ
మయ్యెను. సిపాయిలలో నొకచర్చ ప్రారంభమయ్యెను. వారు
నోటితో కొరకవలసిన తూటాలకు అవు, పంది కొవ్వలు పూయ
బడెను హిందువైనను మహమ్మదీయుడైనను సరే వీనిని నోటితో
గొరకవలెను. అనగా జాతి భ్రష్టుడు, మతభ్రష్టుడు, ధర్మభ్రష్టుడు,
కావలెను;” అను నాందోళన వారిలో బయలుదేరెను. విప్లవమునకు
నిజ కారణము కానింగు ప్రభుజే నూచించెను. 2 లవంతముగా నాంగ్ల
ప్రభుత్వములో గలిపి వేయబడిన స్వదేశ సంస్థానాధిపతులందఱును
మొదటినుండియు ప్రభుత్వముపై కారములు మిరియములు నూరుచు
హుంకరించుచు గాలముకొరకు వేచి యుండిరి. ఇప్పుడు ప్రభుత్వ
సేవలలో నున్న హిందూమహమ్మదీయ సిపాయిలకే ధర్మచ్యుతి సం
భవించెను. దీనిచే వారి మనస్సులు తోటించెను; వెంటనే విప్లవము
బయలుదేరెను.

మొట్టమొదట బంగాళాదేశములోని బర్హంపూరు పటాలము
తిరుగబడి త్రోవచూపెను. ఈ వృత్తాంతము దేశమంతట ఊచిక
ములో పాకిపోయెను. విప్లవ మంతకంతకు ప్రజ్వలించి మిరటలు,
ఢిల్లీ, కాన్పూరు, కాశీ, అల్లాబాదు మొదలగున వన్నియు విప్లవ
కణముల నందుకొనెను. ఢిల్లీలోని యంతిమఘాదుషా తిరుగ సింహాస
నాసీనుడై తన సంపూర్ణాధికారమును చలాయించుచుండెను. ఫిరోజి
పూరు, బరేలీ, మురాదాబాదు, శాహజహన్పూరు, లక్నో మొదలగు
వనేక పట్టణములలో విప్లవము ప్రారంభమయ్యెను. బ్రిటిషు ప్రభు
త్వమువారిచే రాజ్యభ్రష్టులు కాబడి శోకాకులమానసులై యున్న

నానాసాహేబు, అయోధ్యనవాబు మొదలగు రాజవంశములవారందరు నీవిప్లవకారులలో గలసిపోయి స్వరాజ్యయుద్ధమును బ్రకటించిరి.

ఈవిప్లవవార్త ఝాన్సీకి చేరెను. అచ్చట బంగాళాదేశీయుల కల్బలము 12 వ పటాలమును, 14 వ గుట్టపు దళమును, ఒక మర ఫిరంగికాలయు నుండెను. ఈ సేనలకు ముఖ్యాధికారి కప్తను డన్లపు దొర. అతని సిపాయి లెన్నడును విప్లవములో జేరరనియే యతడు విశ్వసించుచుండెను. 18 వ మే తేదీవరకు నచ్చట విప్లవచిహ్నము లేవియును కానరాలేదు. కమిషనరుస్కీనుకూడ ప్రభుత్వమువారి కిట్లు తెలియజేసెను. “ఝాన్సీలో యుపద్రవము సంభవించుట కింతవరకు నెట్టి కారణములును గానరావు; ఇక్కడి సైనికులు చాల వినయవిధేయతలు కలవారు; వారు ఢిల్లీ, మీరటులలో జరిపించిన విప్లవ సైన్యముల నసహ్యించుకొనుచున్నారు: ఇచ్చటి చిన్నచిన్న స్వదేశ సంస్థానముల వలన గూడ మనకెట్టి భయమునులేదు. ఓర్పా చిత్రపూరు, అజయఖరురాజు లందరును మైనరులు; తక్కిన రాజ్యములలో మనము తగిన కట్టుదిట్టములను చేసికొంటిమి; కనుక నిక్కడ మేము సురక్షితముగ నుందుమనియే నావిశ్వాసము; నేనిచ్చటి ప్రజల యందు దృఢనమ్మకము గలిగియున్నాను. అతడు మరల మే 30 వ తేదీని, జూన్ 3 వ తేదీని కూడ నిట్లేవ్రాసెను.

ప్రభుత్వమువారు యెన్నికండల్లతో జూచికొనుచున్నను జూన్ 4 వ తేదీని ఝాన్సీలో విప్లవము ప్రారంభమయ్యెను. 7 వ పటాలము లోని గురుక్ష అనునొక హవల్దారు కొంతమందిసిపాయిలను తీసికొని స్థారుఫోర్టులో బ్రవేశించి తుపాకులు, ఫిరంగులు, మందుగుండుసామాను మొదలగు యుద్ధసామాగ్రినంతను తీసికొని విప్లవజెండాను లేవనెత్తెను. కప్తను డన్లపుయ్యవార్త విని మిగిలిన సేనను తీసికొని కోటను పట్టుకొనవలెనని నిశ్చయించెను. కాని కోటలోని యుధ సామాగ్రి నంతను, ఖజానాలోని ధనము నంతను విప్లవకారులు మొట్టమొదటనే జాగ్రత్త పెట్టుకొనిరి, కోటకు రక్షించు పహారా యం

విప్లవకారులలో కలిసిపోయెను. ఈ భయానక చిహ్నములను
చూచి అంగ్లేయులందరును డేరాలను వీడి పట్టణములోనికి బోయిరి.
కొండనుండి కమిషనరు ఆజ్ఞా ప్రకారము వారందరును పిన్న పాప
త్రో కోటలోనికి ప్రాణరక్షకార్థమై వెడలిరి. డస్టపు తమసహాయ
మై కొంతనైత్యమును పంపమన నోగావులోనున్న నైన్యాధికారి
గొక యుత్తరమువ్రాసెను. మరునాడు కప్తనుస్కీను గార్డులను డస్ట
త్రో రహస్యసంభావణలను సలిపి కోటలోనికి బోయిరి. డస్టపు
పైలరునుకూడ వెంటబెట్టుకొని మిలిటరీకవాతుచేయుస్థలమునకువెళ్ళెను.
వారక్కడ చేరినతోడనే పన్నెండవ పటాలపు సిపాయిలు వారిద్ద
రును గుండ్లలతో పేల్చివేసిరి. ఝాన్సీనైన్యాధికారి నిట్లు చంపివేసి
విప్లవకారులు మరికొంతమంది అంగ్లేయులనుగూడ చావఁపొదిరి.

అంగ్లాధికారులందరును తమ ప్రాణములను దక్కించుకొను
టకు కోటలో దాగొనియుండిరి; వీరు సుమారు 40 మంది వరకునుండిరి.
కమిషనరు స్కీను వీరందరకును తుపాకులు, గుండ్లు, మందు మొద
లైనవానిని సరఫరాచేసి తమ ప్రాణములను రక్షించుకొనుటకుతయారు
చేసెను. కోటతలుపులను కట్టుదిట్టముగా మూసివేసిరి. విప్లవకారులు
ఝాన్సీలోలి దొరలుండు బసలను విధ్వంసముచేసి కోటమీదికి వచ్చిరి.
కోటలోనివారు విప్లవకారుల నాటంకపరుచుటకు ప్రబలప్రయ
త్నములను చేసిరి. కాని విప్లవకారుల బలము హెచ్చుగా నుండెను;
వారితోపోరుట నిరుపయోగమని గ్రహించి మహారాణి లక్ష్మీబాయి
సహాయమును కోరుట కిద్దరు దొరలు పంపబడిరి; కాని వారుదారిలో
విప్లవకారుల చేతులలో బడిరి.

కమిషనరు స్కీను వాగోడు, గ్వాలియరు మొదలగు స్థలము
లకు సహాయము కొరకువ్రాసెను. కాని యెచ్చటనుండియుసహాయము
రాదయ్యెను! విప్లవకారులు కోటపైకురుకుటకు సిద్ధముగా నుండిరి;
లోపలివారుకూడ రక్షణకన్నియో ప్రయత్నములను జేయుచుండిరి.
లోపలికిబోవుట అసాధ్యముగ నుండెను; విప్లవకారులు గుప్తమార్గముల
ద్వారమున లోనికి బోవలెనని చూచుచుండిరి. చివరకు గుప్తమార్గ

మును చెలిసికొని వారు లోపలకు బ్రవేశించిరి; విప్లవ కారులు శూరత్వముతో యుద్ధముచేయుచు కోటను సమీపించుచుండిరి. కాని యింకను కోటతలుపులను పగులగొట్టుటకు సాధ్యము కాక యుండెను. గార్డను సాహెబు లోపలినుండి కిటికీలగుండ విప్లవ కారులపై గుండ్లవర్షమును గురిపించుచుండెను. చివర కొక విప్లవకారుడు గార్డనుపై గురివెట్టి, యతనిని గూల్చెను. దానితో కోటలో హాహాకారములు బయలుదేరెను. కోటలోనివారందరును హతాశులై చిందరవందర కాజొచ్చిరి. ఇంతలో వారివద్దనున్న ఆయుధసామగ్రియు మందుగుండు సామాను అంతమయ్యెను. విప్లవకారులలో ముఖ్యుడగు అహ్మదుహుస్సేను విజృంభించి కోటలో చాలభాగమును దన వశము జేసికొనెను. ఆంగ్లేయుల పుడు నిస్సహాయులై సంధిప్రయత్నములను జేసిరి.

జూన్ 7 వ తేదీ యుదయమున అహ్మదుహుస్సేను కోట గుమ్మమువద్దకు వచ్చెను. అతడు తన ప్రతినిధియైన సులేమహమ్మదు అనునొక హాకీమును పంపగా స్కీను సాహెబు కోటతలుపును దెరచి బయటకువచ్చి “మా కెట్టిదుఃఖమును కలుగజేయుకుండ మమ్ము సాగరుకు పోనిండు” అని ప్రార్థించెను. హాకీము సులేమహమ్మదు దాని కొప్పుకొని “మీరు సమస్త ఆయుధములను విడిచిపెట్టి, కోటను కాళీ చేసి బయటకు వచ్చుచో మీకు మేమెట్టి యపకారమును గలుగజేయము” అని ఖురానుతో ప్రమాణముజేసెనట! ఆంగ్లేయులు విప్లవ కారుల ప్రతినిధి చెప్పినమాటలను సవ్యమని నమ్మి నిరాయుధులై కోటను విడిచి పైకివచ్చిరి. కాని విప్లవ కారులు తమ వాగ్దానములను గాలికెగురగొట్టి ఘోరకార్యముల కొడిగట్టిరి; నిరాయుధులైన ఆంగ్లేయులను ఖైదుచేసి పట్టణమంతయు త్రిప్పిరి. ఇంతలో నొక యాశ్వికుడు వచ్చి రిసాలారు ఆజ్ఞప్రకారము వారిని చంపివేయవలెనను సందేశము తెచ్చెను! చివర కాంగ్లేయులు భయపడినట్లే జరిగెను. విప్లవకారులు ప్రతిజ్ఞాభంగమానకు పెరువక వారినందరను వరుసగా చంపివేసిరి.

మహారాణి లక్ష్మీబాయి బ్రాహ్మణధర్మమును బూని

నినమలను గడపుచున్న సంగతిమనమిదివరకే వినియున్నాము. కాని యీ విషయపరిస్థితులం దామె యేమి చేసెను? ఎట్లు ప్రవర్తించెను? ఈ విషయములో నామెకు సంబంధ మేమి కలదు? ఝాన్సీలో జరిగిన హత్యల నామె యామెదించెనా? బ్రిటిషుప్రభుత్వముపట్ల ఆమె యెట్లు ప్రవర్తించెను? ఆను విషయములె యామె చరిత్రకంఠకును ప్రధానాంశములు, శిరోభూషణములు. ఆమె బ్రాహ్మణధర్మమును బూనినను స్వరాజ్య, స్వధర్మాభిలాషను వీడలేదు. కాని యెట్టి రాజకీయదృష్టియును లేక జేరిన విప్లవకారుల మాకవలె నామె యెట్లు ప్రవర్తించగలదు? దూరదృష్టి కామె పెట్టినది పేరు! ఆమె జన్మతో కరవనిత; శౌర్యరాశి, ప్రతాపశాలిని. ఇన్నియున్నను రాజనీతి నెరుగనిచో నివి రాణింపజాలవు. కార్యసాధనల నెరుగనిచో కార్యము లెట్లు సఫలము కాగలవు? ఆమెనీతి విశారదత్వ మిచ్చుటనే కాన్పించుచున్నది. చుట్టును విప్లవకారు లలముకొని యున్నను నామె చలింపలేదు. వివేకమును వీడలేదు; ఆమె అత్యునిగ్రహమును బూనియుండెను. రాజ్యతంత్రోపాయములగు సామ, దాన, భేద, దండోపాయములను చతురోపాయములును నామెకు క్రొత్తవికావు. కనుక నామె పరిస్థితుల నవలోకించుచు నావంతయు తొట్టొవడక చేతనైనంతవరకు ప్రభుత్వమువారికే సహాయము చేయుచుండెను.

అంగ్ల చరిత్రకారు లీమె విషయమై యీసందర్భమున వ్రాసిన వాగ్రత లసత్యములు; అసందర్భములు; ప్రమాణరహితములు; నిందాభూయిష్టములు. ఆమెను గురించి మాంటుగామెరీమార్టిను „మహారాణి లక్ష్మీబాయి విగ్రహారాధకురాలు; అపరాధులను తుమించుట యనునది ఆమెధర్మమం దెచ్చుటను చెప్పబడలేదు. ఉత్తరాధికార దత్తత విషయములలో హిందూకాస్త్రములను మంటగలిపి ప్రభుత్వమువారు తన కపకారము జేసిరని యామె విశ్వసించి విచారగ్రస్తురాలై స్త్రీ పురుషమర్యాదను విడిచి, వయస్సును మరచి సార్వభౌమ ప్రభుత్వముతో ఘోరయుద్ధమునకు దలపడెను. ఈ కార్యములో నామె తన పాణిములనుగూడ గోల్పోవుట తథ్యమును విషయము నెరుంగక పోలేదు” అని The Indian Empire అను గ్రంథములో వ్రాసి

యున్నాడు. ఇట్టి యసత్యవ్రాతల నాంగ్లచరిత్ర కారులుకూడ గర్హించుచున్నారని యతడెరుగ కున్నాడు! మేలినను “సిపాయిచరిత్ర” అను గ్రంథములో నిట్లు వ్రాసెను. “బ్రిటిషుప్రభుత్వమువారి మొత్తమును వాదప్రతివాదములను ఉదాసీనతతో నిర్లక్ష్యము చేసిరి. వారంతకన్నను పాడుపనికూడ చేసిరి; వారు ‘గోరుచుట్టుమీద రోకటి పోటును’ గూడ వేసిరి. రాజ్యమును కలుపుకొనిన తరువాత వారి మొత్త సంపత్త్యరమున కారువేలపానులు (90,000 రూపాయలు) పింఛను నిచ్చుట కంగీకరించిరి. ఆమె మొదట దీనిని నిరాకరించి తరువాత స్వీకరించెను. అసలే తృప్తితమని యామె భావించుచున్న పింఛను నుండి యామె భర్త చేసిన ఋణములను తీర్చవలసినదని ప్రభుత్వము వారు చెప్పినపు డామె కోప మలవిగాకుండ నుండెను. ఈ యన్ని కారణములచేత నామె విప్లవకారులకు స్వాగత మిచ్చెను” ఈ విషయములందు సత్య మావంతయు లేదు. కుంభినీ కుంభవిచ్ఛేదన యోగ్యుండు లగు నఖింజులు గల కేసరికిఁగోర మాకొన్నను ఘాసంబు గ్రాసంబుసేయునే? సామ్రాజ్యముల నేలగలతల్లి యొరుల పంచల నూడిగముల కోర్వనేర్చునా? లక్ష్మీబాయి యెన్నడును ప్రభుత్వము వానినుండి పింఛను తీసికొనలేదు. మహాగాజా! గంగాధరరావు కొక్కపైసయైనను ఋణములేదు. లక్ష్మీబాయి ప్రభుత్వమువారితో యుద్ధముచేయుటకు ప్రభుత్వమువారి కారులని మున్నందు తెలియ గలదు. అనేక సరికట పరిస్థితులలో లక్ష్మీబాయిప్రభుత్వము వారికే సహాయము చేసెను. ఝాన్సీ కమిషనరు రిపోర్టు మనకిట్టి సాక్ష్యము నే యిచ్చుచున్నది. ఝాన్సీలో విప్లవ చిహ్నములు బయలుదేరుట తోడనే కత్తనుగార్దను మరికొందరిని తీసికొని ఝాన్సీ రాజమహాలుకు బోయి మహారాణి నిట్లు ప్రార్థించెను. “మాకు ముం దేదైన నాపద వచ్చుచో మీరు సహాయము చేయగోరుచున్నాను; ఝాన్సీ ప్రజలను సురక్షితముగా నుంచుటకు మాకు చేయూత నొసంగ వలెను.” శరణాగతులను రక్షించుటేకదా అర్యరాజనీతి! లక్ష్మీబాయి యీ ధర్మమును తలంచి యిట్లు బదులు చెప్పెను. “ఇప్పుడునాయుద్ధ అస్త్రములుగాని, శస్త్రములుగాని లేవు; యుద్ధవికారదులగు మారు

ను, వీరపురుషులును లేరు. అయినను నేను మీకంతవరకు సహాయము చేయగలనో అంతవరకు జేయుటకు నాకెట్టి యభ్యంతరమును కీదు.” ఈ వాగ్దానమునకు మెచ్చి అంగ్లాధికారు లామె కొంతమంది హతనశస్త్రధారుల నుంచుకొనుట కంగీకరించిరి. మరునాడు గార్డను పరల నొంటరిగా రాజమహాలుకు వచ్చి లక్ష్మీబాయితో నిట్లు విన్నవించెను. “పురుషులమైన మాకు మమ్ముగురించి యెట్టి విచారమును కీదు; కాని యీవిషయపరిస్థితులలో మేము మాస్త్రీలను, పిన్న పాపమును రక్షించుకొనుట కశక్తులమై యున్నారము. కనుక మాస్త్రీలకు రాసుహాలులో నాశ్రయ మిప్పించ వేడుకొనుచున్నాను.”

ఈమాటలను వినుటతోడనే రాణి కోమలహృదయము కృపాసహిత మయ్యెను. వెంటనే యామెదానికంగీకరించెను. అంగ్లాస్త్రీలు పిన్న పాపలతో రాజమహాలుకువచ్చిరి. కాని విప్లవకారులు దొరలుండు ప్రదేశమును తీసికొనినతర్వాత రాజమహాలునుగూడ బ్రవేశింతురేమో అనుభయముచే కమిషనరు వారందఱును కోటలోనికి గొంపోయెను. వారు కోటలోనికి బోయినప్పటికిని యామె వారికి ధైర్యమును బోధించుచు సహాయము చేయుచుండెను. ఆమె మూడు రోజుల వరకును మూడేసిమణుగుల గోధుమరొట్టెను రహస్యముగకోటలోనికి బంపుచుండెను. అంగ్లేయుల రక్షణార్థమై కోటలో యధాశక్తిని కట్టుదిట్టములను జేయించెను.

ఆమె విప్లవకారులలో జేరకపోవుటయేగాక నాంగ్లేయులకే సహాయము జేసి నట్లెంతకన్న మరియొక ప్రత్యక్ష ప్రమాదము గూడ కలదు. ఝాన్సీలో గావింపబడిన హత్యలలో హతశేషుడైన మూర్తిను అను నొక దొర 1889 ఆగష్టు పదవ తేదీని లక్ష్మీబాయి దత్తపుత్రుడైన దామోదరరావున కిట్లు వ్రాసెను.

అనగా “దురదృష్టవంతురాలైన మీతల్లిపట్ల ప్రభుత్వమునా రక్రమముగను, కూరముగను, బ్రవర్తించిరి. ఆమెను గూర్చిన యధార్థవిషయములు నాకు తెలిసినట్లు మరవ్వరికిని తెలియవు. 1857 జూన్ మాసములో ఝాన్సీలో జరిగిన యూరపియనుల హత్యసం

దర్భములో నామె కంత మాత్రమును సంబంధములేదు; అంతే కాదు అమె వారు కోటలోనికి వెళ్ళిన తర్వాత రెండు దినములు వారి కారమును గూడ పంపించెను; అమె కరూరానుంచి నూర్గుళ శస్త్రధారులైన (తుపాకులుగల) సిఫాయిలను బిలిపించి మా సహ యార్థము కోటలోనికి బంపెను. కాని వారిని దినమంతయు కోటలో నుంచుకొని రాత్రి పంపివేసిరి. తరువాత నామె తక్షణమే దక్షియాక్ష పారిపోయి యారాజు సంరక్షణలో నుండకలసినదని మేజరుస్కీను, కప్తను గార్డునుగార్డుకు సలహాయిచ్చెను. కాని వా రీపనినైనను జేయ రైరి! చివరకు పోలీసులు, జెయిలు అధికారులు మొదలగు మన సేనయే వారిని హత్యచేసెను.”

ఇంతకన్న వేరు ప్రత్యక్ష ప్రమాణ ముండబోదు; మార్క్టిసు దొర హత్యలోనుండి తప్పించుకొనిన వారిలో నొకడు. మరియొక సప్రసిద్ధ చరిత్రకారుడు కూడ నిట్లే వ్రాసెను.

“హత్యలు జరిగిన కాలములో మహారాణియొక్క సైనికు లెవ్వరును గూడ నచ్చటలేరని నాకు రూఢియైన వారయే తెలిసెను. అది మన పూర్వసేవకులైన వారి పనిమాత్రమే యని స్పష్టమగు చున్నది. ఆశ్వికదశమువారు హత్యల కాజ్ఞాపించిరి. మన జయిలు అధికారియే యీ హత్యల నగ్రేసరుడై జరిపించెను”.

సూర్యరశ్మివలె సత్య మిచ్చట ప్రకాశించుచునే యున్నది. లక్ష్మీబాయి పరిస్థితుల కధిపతిగనే యుండును. గాని వాని కామె లొంగిపోవునది కాదు.

విప్లవకారు లింతటితో సాగిపోలేదు. వా రంతకంతకు పెచ్చు పెరుగుచుండిరి. వారు పట్టణమును బ్రవేశించి రాజమహాలుపైకి బోయి లక్ష్మీబాయి కిట్లు సందేశము నంపిరి. “మేము ఢిల్లీకి బోవ నున్నారము. మాకు ఖిర్చుల నిమిత్తము మాడు లక్షల రూపాయలు కావలసియున్నవి. అపైకమును నీవు మా కివ్వనిచో మే మిదిగో యిపుడే నీరాజమహాలును తుపాకులతో మట్టిపాలు చేయుచున్నా రము” అని భయవెట్టిరి. ఈ వార్తవిని రాజమహాలులోని వారంద

ను భయభ్రాంతులు కాజొచ్చిరి. లక్ష్మీబాయి యెంతమాత్రమును
 భయపడలేదు. చలించలేదు. విషమసమయములం దతిర్యక్తస్థైర్యము
 తో మెలగుటయందామె యతనిపుణురాలు. పెంటనే విప్లవకారుల
 "మె నమ్రతతో నిట్టి సమాధానమంపెను. "ఇప్పుడు నారాజ్య
 తయు నాంగ్లేయుల యధీనములో నున్నది. నాయొద్ద భన
 మియు లేదు. నే నతికష్టముతో దినములను గడుపుచున్నాను.
 క్రియవస్త్రలో మీరునన్ను బాధించుట మీకు శోభ నొసంగజాలదు"
 మధుర వాక్యములచే వారు సంతృప్తిపడలేదు. ఝాన్సీలో అంగ్ల
 ప్రభుత్వము విప్లవకారులచే సంతమొందింపబడెను. అంగ్లేయులు
 మహారాణి లక్ష్మీబాయిని నిరాయుధురాలుగా జేసిరి. ఆమె శిశురణ్య
 యను లేక విప్లవకారుల వదలించుకొనుటకు తన యాధరణముల నిచ్చి
 పెను. అంతటితో విప్లవకారులు ధిరీకిబోయిరి.

పైన వివరించినట్లు ఝాన్సీ ఆరాజకమయ్యెను; అంగ్ల
 మ్రాజ్యరవి ఝాన్సీలో నస్తంగతుడయ్యెను. అంగ్లేయుల ప్రభ
 సంతరించెను. విప్లవకారులు విజృంభించుచుండిరి. ఇట్టివిషమకాలలో
 క్ష్మీబాయి యేమి చేయవలెను? ప్రజలు రక్షణలేక దిక్కులేనివారి
 లె నల్లాడుచున్నారు. ఆమె పెంటనే పండిత గోపాలరావునూట
 పహసను ఆలీ ఝాన్సీ కమిషనరుయొక్క శిరస్తాదారు మొదలగు
 ప్ప గొప్ప బ్రిటిషు సర్కారు అధికారులను తనయొద్దకు బిలపించి
 ర్తవ్యమును గూర్చి వారిని బ్రశ్నించెను. వారిట్లు సలహా యిచ్చిరి.
 సాగరులో నింతవరకును విప్లవ చిహ్నములు కాన్పించుటలేదు.
 క్కడున్న ప్రభుత్వాధికారులకు ఝాన్సీ విప్లవము సంగతి తెలి
 రుపర్చవలెను. దానివలనవారు మొదటనే మేల్కొని బాగ్రతపడు
 పరు. సాగరులోనున్న కమిషనరును ఝాన్సీ విషయమై యెట్టి
 బందోబస్తు చేయవలయునో కనుగొనవలయును" పండిత గోపాలరా
 యింకములను గురించి సాగరుకమిషనరుకు వ్రాసెను. దీని ఫలిత
 మేమన సాగరులో విప్లవము లేకుండ నచ్చుట యుద్వోగస్తులు
 కాపాడుకొనిరి; ఝాన్సీకి అంగ్లాధికారి నెవ్వరినైనను పంపువరకు
 ఝాన్సీ ప్రాంతపాలనాభారమునంతను పూర్తిగా మహారాణి లక్ష్మీ

బాయియే వహింపవలెనని సాగరు కమిషనరు కోరెను. అమె దాని కంగీకరించెను.

కాని బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువా రామె నిదివరలో రాజ్యభార మునుండి తొలగించుటచే నామె యొద్ద రాజనీతి నిపుణులుగాని, శస్త్రములుగాని, సిబ్బందీగాని లేవు. ప్రాచీన సేవకు లందరును. ఝాన్సీనుండి వెడలిపోయిరి. దర్బారులో విశ్వాసపాత్రులైన వారెవ్వ రునులేరు. ఇట్టి విషమపరిస్థితులలో నామె ధీశక్తియు, నసమాన నీతి నిపుణతయు నామె కాశ్రయపయ్యెను. తనదగ్గరనున్న కొలది సాధనసంపత్తితో నామె యొక నూతన సృష్టిని జేసెను. అమె ప్రభుత్వమువారి కప్పటి కప్పుడు పరిస్థితులను తరములద్వారా తెలియ జేయుచు తన మిత్రభావమును స్పష్టీకరించుచునే యుండెను; అంగ్లాధికారుల యాజ్ఞల ననుసరించియే తాను ఝాన్సీ రాజ్యమును కట్టుదిట్టము చేయుచున్నట్లు తెలియ పరచుచుండెను. విప్లవానంత రము ఝాన్సీ కమిషనరుగా వచ్చిన కప్తనుపింకు యీ విషయమై యిట్లు వాయించుచున్నాడు.

“జబ్బలపూరు కమిషనరు మొదలగు నధికారులకు తెలియచే యుచు నామె మన ప్రభుత్వముతో మిత్రత్వమునే వహించెనని చెప్పుటకు రూఢియైన- విశ్వసనీయమైన యాధారము లున్నవి. మన దేశీయులను గావించిన హత్యల కామె యెంతయో విచారించుచు నామెకు వానితో నెట్టి సంబంధమును లేదనియు, మన ప్రభుత్వము రు ఝాన్సీని తిరుగ తమ వశము జేసికొనుటకు తగు ఏర్పాటులను జేసికొనువరకు మాత్రమే తాను ఝాన్సీపరగణాను చేపట్టితి ననియు ప్రకటించెను.

కప్తనుపింకు ప్రభుత్వమువారి గొప్పయుద్యోగి యగుటచే నీ వాక్యములలో నసత్యముండుట కవకాశము కాన్పించదు. స్వయ ముగా లక్ష్మీబాయి యుత్తరము నాంగ్లేయులకిచ్చిన మార్తెను దొర యీ వాక్యములనే సమరించుచున్నాడు.

“మహారాణి లక్ష్మీబాయి జబ్బలపూరు కమిషనరైన కల సలు ఎర్క్ సనుకును, అగ్రాచీఫ్ కమిషనరైన ఫ్రేజరుకును పీటిషను

ఝాన్సీ లక్ష్మీబాయి

౩౪

పంపించెను. నేనేవానిని స్వయముగా నాచేతులతో వారీ
 చ్చితిని. అందులో ఆమె యన్ని విషయములను విశదపరచెను. కాని
 మి మొరను వినవారెవరు? ఝాన్సీ శబ్దము కర్ణకరోరమయ్యెను.
 "తుమాట వినకుండగ నే ఝాన్సీ దోషభూయిష్టమని గర్హింపబడెను"
 ఝాన్సీలో కొంతకాలము వరకు బ్రిటిషురాజ్యరవి యస్తమిం
 చి చెప్పియుంటిమి. వెంటనే నాలుగుమూలల నుండి శత్రువులు
 ఝాన్సీపై దాడివెడల నారంభించిరి. ఈ శత్రువుల నందర నోడిం
 చుకు లక్ష్మీబాయి క్రొత్తసేనలను కూర్చుకొనవలసిన యవసరము
 ను. సదాశివనారాయణయను నొకమహారాష్ట్ర దీనమయమును
 పెట్టి తన సేననంతను కూర్చుకొని 1857 జూన్ 18 తేదీని
 ఝాన్సీకి ముప్పదిమైళ్ళ దూరములో నున్న కరూరా యనుకోటపై
 దీ వెడలెను. అత డచ్చట నున్న యింగ్లీషువారి తాణేదారు, తహ
 షీదారులను జావగొట్టి కోటను తనవశము జేసికొనెను. అచ్చటనున్న
 కురు లందరివద్దను దౌర్జన్యముగా ధనము వసూలుచేయ నారం
 చెను. ఇంతేగాక నత డతివైధవముతో రాజ్యాభిషిక్తుడై "మహా
 జా సదాశివరావు నారాయణ" అను బిరుదు వహించెను. తానే
 ఝాన్సీకి యథార్థమైన యధికారిని యతడు ప్రకటించెను. అతడు
 పేర హుకుములను పంపించుచు గ్రామగ్రామములకు తాను
 జై నట్లు తెలియజేయుచుండెను. అతడు రాజపుర తాణేదారున
 రాముహుస్సేను అనువానికి "నేను నిన్ను రాజపుర తాణేదారుగ
 కుమించుచున్నాను. నీవు గ్రామ గ్రామములకు బోయి మహా
 జా సదాశివరావు ఝాన్సీ సింహాసనముపై నధిష్ఠించి యున్నా
 న" తెలియజేయు" వని యాజ్ఞాపత్రమును బంపించెను. కాని తాణే
 దారు దీనిని లెక్కపెట్టలేదు. గులాము హుస్సేను పదవినుండి తొల
 పబడవలెననియు నతని యాస్తిని జప్తు చేయవలసినదనియు నతడు
 వెంటనే యాజ్ఞ చేసెను. ఈ విధముగా నాతనియత్యాచారములు
 తిమిరుచుండెను. ఝాన్సీ అరాజకమయ్యెను. అంగ్లప్రభుత్వ
 యచ్చటను గానరాదు. ఇక మహారాణి లక్ష్మీబాయి యెట్లూరకుండ
 యును.

ప్రజలను రక్షించుటే తన ధర్మమని లక్ష్మీబాయి వూరిగా నెరుగును. అంగప్రభుత్వము ప్రజలను రక్షింపజాల కుండెను. వెంటనే యామె నలుదిక్కులనుండియు సేనలను గూర్చుకొని, కరికి లంఘించు సింగంబుపగిది' వానిపై కురికెను. ఆమె తన సైన్యము లతో కరూరాపై కురుకుటతోడనే సదాశివరావు పలాయనమై నింధి యాసర్కారు రాజ్యములోనున్న నరవర యను గ్రామములో తల దాచుకొనెను. అతడు మరల రూప్యపైకి రావలెనని ప్రయత్నించెను. ఈసారి మహారాణి లక్ష్మీబాయి వానిని పట్టుకొని రూప్య కోటలో ఖయిదు చేయించెను. ఆమె యిట్లొక శత్రువు నణచివేసెను యుద్ధమింకను ముగియకమునుపే ఓర్చారాజు దివానయిన నధేఖాను అనువా డిరువదిజేలమంది సైన్యముతో రూప్యమీదకు యుద్ధము నకు వచ్చెను. ఈ సమయమందు మహారాణియొద్ద చాల తక్కువ సైన్య ముండెను. ఆమె యీ సంగతిని మధ్యరాష్ట్రప్రభుత్వాధికారి కెరుకపరచెను. కాని మధ్యతోవలూ నీ వార్తాహరులను నధేఖాను పట్టుకొనెను. ఆమె యెట్టి సహాయమును లేకుండ నధేఖాను నెదుర్కొనెను. ఆమె స్వయముగా యుద్ధప్రయత్నములను జేయించెను. నధేఖాను సగర్వముగా నామె కిట్లు సందేశ మంపెను. “నిన్ను బ్రీటి షువారెంత యాదరముతో జూచుచున్నారో నేనును అట్లే చూచుటకు సిద్ధముగ నున్నాను. రూప్య కోటను పట్టణమును నాకిచ్చి వేయుము.” ఈమాటలను వినుటతోడనే లక్ష్మీబాయికి పట్టరాని కోపమువచ్చెను. ఆమెకన్నులు చింతనిప్పులయ్యెను. ఆమె కోపాగ్ని చేతనే నధేఖాను సగముచచ్చెను. ఆమె వెంటనే తనమంత్రివర్గమును బిలిచి యుద్ధప్రయత్నములను గావించెను. నధేఖాను సైన్యముచాల పెద్దదనివిని కొండ రామె కిట్టిపరిస్థితులలో యుద్ధముచేయక వినయపూర్వకముగా నతనికి లొంగిపోవుట మంచిదని సలహా చెప్పదొడంగిరి. ఈ మాటలు వినుటతోడనే లక్ష్మీబాయి వారిపైమండిపడి యిట్లనెను. “మీమానవ జీవములను గాల్చునా? నే నబలనైనను నాధైర్య సాహసములపై నాధారపడి నా కర్తవ్యమును పరిత్యజింప నొల్లను. మీరు పురుషులై యుండియు గూడ నిట్ట యమానుషవాక్యములను బలుకు

అకు మీకు నోరెట్లు వచ్చెనోకదా! ఈ యసారసంసారమందు తనువు నిత్యముకాదు. మన మందరము నెవ్వడో యొకప్పుడు చచ్చువారమే కాని శాశ్వతముగా నుండు వారముకాము. రాజ్యధర్మమును నిర్వహింపవలసిన సమయము వచ్చినప్పుడు కర్తవ్య యజ్ఞమందు మన మనువుల నర్పించి మానుషధర్మమును నెరవేర్చినచో నిహపరలోక ఖ్యాతికి కారణమగును. యుద్ధములో పరాజుక్మభి త యనునది నా నిఘంటివునం దెచ్చుటను లేదు” భారతరాజనీతి నింతకన్న నూత్నముగా నెవరు బోధింపగలరు? ఇవియే శ్రీకృష్ణుని వాక్యములు. ములుకులవంటి యీ మాటలను విని వారందఱును లజ్జావనత వద నులై శస్త్రములను బూని యుద్ధరంగమున కురికిరి. లక్ష్మీబాయి నధేఖాను కిట్లు కబురుపంపెను “నే నిప్పుడు బ్రిటిషు సర్కారు ఆజ్ఞ చే యీ రాజ్యమునంతను కట్టుదిట్టము చేయుచున్నాను. నీవంటి వీర పురుషులు నావంటియబలలపై కురుకుట యుచితముకాదు. నీవార్థ్యమును నీడవేని నీవొక్క విషయమును మాత్రము జ్ఞాపకముంచు కొమ్ము! నేను పరనుపరాక్రమ కాలియగు శివరావుబావుయొక్క కోడలను అను సంగతిని గ్రహించుము.” నధేఖాను రాజ్యకాంక్ష చే నున్నట్లుడై యుండెను. లక్ష్మీబాయి యుద్ధము చేయునున్నదను వార్తను విని యతడు క్రోధోద్ధిష్టుడై యామె కోటపైకి నేనల నంపెను. లక్ష్మీబాయి ఝాన్సీలోనున్న గొప్ప గొప్ప తాగుదలను, జాగీరుదారులను బిలిపించి రాజమహాలులో గొప్ప దర్బారు చేయించెను. దివాను జవాహరుసింహు, దివాను దిలీపుసింహు, దివాను రఘునాథ సింహు మొదలగు ప్రాచీనసరదారు లందఱును వచ్చి లక్ష్మీబాయికి ప్రణమిల్లిరి. వెంటనే యుద్ధ ప్రయత్నములు గావింపబడెను. లక్ష్మీబాయి బ్రిటిషు ప్రభుత్వము వారిచే నాశము గావింపబడిన కోటలోని పాతఘిరంగులను బాగుచేయించి బురుజులపై బెట్టించెను. గుండ్లు తయారు చేయుటకొక కార్యమే వెంటనే ఏర్పాటుచేయ బడెను. బుందేల్ఖండులోని తాగుదలను సరదారులును దమతమ సైన్యములతో వచ్చిరి ప్రాతః కాలమందు మహారాణిదివాను జవాహరుసింహునుపిలిచి తణకంకణమును చేతికికట్టి నే నాధిపతిగా నియమించెను. లక్ష్మీబాయి

కూడ యోధవేషమును ధరించి శిరోవేష్టమును జాట్టి, పట కాకు తన కత్తిని వ్రేలగట్టి, కంఠసీమను ముత్యాలహారమును ధరించి కోట యొక్క ప్రధానబురుజులపై కెక్కి పీష్వాకాలమునాటి ప్రాచీన జెండాను బ్రీటిషు ప్రభుత్వమువారిచ్చిన యూనియను జాకును పైకెత్తించెను. నధేఖాను సైన్యము కోటకు దక్షిణముగా రాజొచ్చెను. వెంటనే కోటపైనుండి గుండ్లవర్షము కురియనారంభించెను. ఆగుండ్లను దాటివచ్చిన వారు మహారాణీయొక్క ప్రధానసేనానులలో నొకడగు గులాంగొస్కానుకు బలియగుచుండిరి. నధేఖాను సైన్యము చెల్లాచెదరు కాజొచ్చెను. నధేఖానునకు విజయము చేకూరునట్లు లేదు. అతడు రాత్రివేళ కోటయొక్క ఓర్చాద్వారము వద్ద నాలుగు తుపాకుల నమర్చి నేనను నాలుగు భాగములుగా జేసి లక్ష్మీబాయి నేనపైకి వచ్చెను. ఇది కొంత కష్టమును కలుగజేసెను. ఓర్చాద్వారముపై గుండ్లవర్షము కురియుటచే నచ్చట కొంత జంకు పుట్టెను. వెంటనే లక్ష్మీబాయి స్వయముగ నచ్చటికిబోయి సిపాయిలను హెచ్చరించెను. లక్ష్మీబాయిని చూచి వారు ద్విగుణీకృతోత్సాహముతో ధీరి విజయలక్ష్మిని జేపట్టిరి. నధేఖాను రణభూమిని విడిచి పలాయనుడయ్యెను.

ఇట్లు ఝాన్సీ నాక్రమింపవలెనని వచ్చిన రెండవ శత్రువు కూడ నాశమొందెను. ఝాన్సీ ప్రాంతమంతయు రక్షింపబడెను. ఆమె యీవిషయములన్నిటిని హేమిల్టనుకు తెలియజేసెను. ఈ విషయములను గురించి మార్టిను యిట్లు వ్రాయుచున్నాడు.

“విప్లవకారులు ఝాన్సీని విడిచి వెళ్ళిన తరువాత నామె ఝాన్సీ ప్రాంతమును తన యధీనము చేసికొనెననుటలో గుండే హామలేదు. దతియా, టెహిరీ, యస్తేటులు ఝాన్సీ కవాతుస్థలమున కొకటిన్నర మైళ్ళలో నొకటియు అరుమైళ్ళలో నొకటియు నుండి గొప్ప గొప్ప సైన్యనివహములను తమ సరిహద్దులందు సమకూర్చు కొనియు గూడ మన ప్రజలను రక్షించుటకొక యంగుళమైనను ముందుకు రాక మన సైన్యములు జరుపు యత్యాచారములను జూచుచు

మారకుండిరి. విప్లవకారులు రాణి యసహాయురాలై యున్నదనియు నామె దేశమును సునాయాసముగా లాగుకొనవచ్చుననియు దలంచి కమనైన్యములనన్నిటిని నేకముజేసికొని యామెపై బడిరి. కాని యావీరనిత వారి నందరను మాటిమాటికి నోడించి తరుమగొట్టెను.”

ఈ యసమానసేవకు బ్రతిఘటించుభుత్వమువారు చూపిన ప్రతిఫలమును మానవులు మరచినను చరిత్ర మరువజాలదు! ఇది యున్నము పట్టినచేతినే కరచిన చంద మాయెను! ముందు రాబోవు చరిత్రయందు దీనినే రుజువుచేయుగలదు.

మహారాణి లక్ష్మీబాయి పరిపాలన

శ్రీయోహినామ ఖల్వేతా నిసర్గాదేవ పండితాః
పురుషాణాంతు పాండిత్యం శాస్త్రేరేవోపదిశ్యతే॥

మహారాణి లక్ష్మీబాయి పదిమాసములవరకు నతిచాకచక్యముతో ఝూన్సీరాజ్యమును బాలించెను. రాజులేక నల్లాడుచున్న బ్రజలకు రక్షణ నొసంగెను. అనేక నైన్యములను గూర్చుకొని శాంతిని గాపాడెను. ఝూన్సీ చరిత్రలో నీసమయము రామరాజ్యముగా గావింపబడెను. రాజ్యభారము మహారాణిపై పడనంతవరకు నామె బుణగణము లేవియు నంతగా వెల్లడికాలేదు. కాని రాజ్యభారము రాదపడినపుడే యామె యద్భుత సద్గుణ సంపత్తి బహిర్గతమయ్యెను. మెయొక్క రాజ్యతంత్రప్రవీణత, ప్రజావాత్సల్యత, న్యాయమశత, స్వధర్మపరాయణత, గుణ గ్రహణ పారీణత, దయాసత్యశౌచములు, విశుద్ధజీవితము-యిక నెన్నిగుణములను జెప్పగలము! ఇవన్నియు పదిమాసములలోను బ్రజల కపరిమితానందమును జూపరుల కత్యున్నతమును కలుగజేయుచుండెను. ఝూన్సీలో మరల నొక్కసారి గ్రామీణులపై భవము తాండవమాడెను. ప్రజలు సంతోష స్వాంతులైరి; రాతన పరిశ్రమ లేన్నియో పల్లవించెను. రాణి సార్థకరాణియయ్యెను. గ్రామీణధర్మమును వీడి తాత్కాలికమును వహించుటదోడనే యామె నచర్మకూడ తదనుగుణముగనే మారిపోయెను. “అమె ప్రాతఃకాల

మున నయిదుగంటలకు నిద్దర మేల్కొంచి స్నానాదికములను గావించుకొని సుందరమైన స్వచ్ఛమైన సఫేదుచీరను ధరించి పార్థివపూజ సలుపును. ఆ సమయమందు గాయకశిఖామణులు గానము చేయుచుందురు; పౌరాణికులు పురాణములను జదువుచుందురు. తరువాత సరదారులను, ఆశ్రితులను ప్రణామములను జేయుటకు వత్తురు. మహారాణి ప్రతికార్యమును ప్రత్యేకదృష్టితో జూచుకొనుచునే యుండెను; సరదారులలో నెవరైననొకటి రెండురోజులు రాకపోయినచో వెంటనే యామె కనుగొని వానిని బ్రశ్నించును. తరువాత నామెభోజనము చేయును. భోజనానంతరము కొంతసేపు విశ్రమించును; లేదా నజరానా తెచ్చిన వస్తువులలో నేదో యొక మంచి వస్తువును దీసికొని తక్కినవానిని బీదలకు పంచిపెట్టును. తరువాత మూడుగంటలకు కచేరీ చేయును. అచ్చట సాయంత్రమువరకును రాజకీయ వ్యవహారములను, న్యాయ పరిపాలనను తానే స్వయముగా జూచుకొనును.” ఆమె దుస్తులను గురించి దీరానీ యనుగ్రంథములో నొక గ్రంథకర్త యిట్లు వ్రాసియున్నాడు. “ఆమె స్త్రీ వేషమును ధరించినను సామాన్య స్త్రీ దుస్తులనే వేయును గాని రాజతీవి జూపి యెరుగదు; ఆమె తల కొక యెఱ్ఱపట్టు ముఖమలుటోపి ధరించును; దానిచుట్టును, ముత్యముల సరములును, జవాహిరియు నలంకరింపబడి యుండును; అధమపక్ష మొక లక్షరూప్యములు విలువగల యొక చిన్నరత్నస్థగితమాల యామె కంఠసీమ నలంకరించును. వక్షస్థలశోభను తెలియజేయు నొక కంచుక మామె నడుమువరకు నుండును. ఒక బంగారు పట్టుపటకా యామె నడుముకు బిగించి యుండును. ఈ పటకాలో వెండి మలామాయును మిరు మిట్లు గొలుపు నగిషీయును గల రెండు డమస్కును పిస్తోలు లమర్చబడియుండును. వాని సమీపముననే యొక కైజారు వ్రేలాడుచుండును; ధగధగమని మెరయు దాని ధారాగ్రము విషమున ముంచబడి యుండును; ఒక చిన్న వ్రేటుతో నది ప్రాణమును నాశము జేయును. ఆమె మామూలు చీరకు బదు లొక పాయిజామాధరించును. ఆమె యొక్కొక్కప్పుడు, స్త్రీ వేషముతోనే కచేరికి పోవుచుండును.

అసమయముం దామె తెల్లని దోవతియును, రవికయును ధరించును. ఆమె కంఠసీమ నొక ముత్యాలహారమును, వ్రేలికొక వజ్రపుటుంగ రమును ధరించును. ఇవి తప్ప యామె తక్కిన సర్వాభరణములను బరిష్కరించెను. దర్బారులో నామె యెవరికిని గానరాదు. ఆమెకు బ్రత్యేకముగా వేరొక మందిర ముండును: మందిర ద్వారమువద్ద నిద్దరు ద్వారపాలకులు బంగారు పొన్ను కర్రలతో నిలచియుండురు. మహారాణీసమీపమున దివాను లక్ష్మణరావు కాగితము, కలము, సిరా బుడ్డి వగైరాతో కూర్చొని యామె చెప్పునదంతయు వ్రాయు చుండును. లక్ష్మీబాయిబుద్ధి కుశాగ్రబుద్ధియని యిదివరకే గ్రహించి యుంటిమి. ఆమెయొద్దకు వచ్చు విషయముల నామె శ్రద్ధతో బరీక్షించుచు తానే స్వయముగా తీర్పు చెప్పును. ఆమె తీర్పుల నతిశ్రద్ధతో జూచుచుండ లేఖకులు వ్రాయ జాలక పోవుచుండురు. ఆమె కత్తి నెంత సునాయాసముగా ఝలిపింపగలదో కలమునుగూడ నట్లే సవ్యసాచివలె నుపయోగించుచు నొకప్పుడు తీర్పులను తానే వ్రాయుచుండును. ఆమె న్యాయదక్షతకు ప్రజలందఱును బ్రసన్ను లగు చుండిరి. ఈ విషయమై టైలరుదొర యిట్లు చెప్పుచున్నాడు. “మహారాష్ట్ర బ్రాహ్మణజాతి స్త్రీయైన మహారాణీ లక్ష్మీబాయి పర్దాలానండుట కిచ్చగింపదు. ఆమె ప్రతిదినమును తనభర్త సింహ ససముపై గూర్చును; రిపోర్టులను, అర్జీలను స్వయముగా వినును: అజ్ఞలను జారీచేయుచుండును. ఆమె తన పదవికి తగిన యోగ్యతతోను ధైర్యసైర్యములతోను, నిశ్చయబుద్ధితోను వ్యవహరించుచుండును.”

ఆమె దానధర్మముల నతిశ్రద్ధాభక్తులతో చేయుచుండును. ఆమె యెప్పుడును దన యిలవేల్పుయిన శ్రీ మహాలక్ష్మీదేవిని నేవింపు చుండును. ఆమె శ్రీ మహాలక్ష్మీదేవి మందిరమునకు బోవునపుడు దారిలో కాచికొనియుండు బిచ్చగాండ్రందఱకును దానధర్మములు చేయుచు వారిని సంతృప్తిపరచుచుండును. ఆమె దానధర్మములను గురించి యనేక కథలుగలవు. ఒకనాడామె శ్రీమహాలక్ష్మీని దర్శించి దక్షిణద్వారము గుండ వచ్చుచుండెను; అసమయమందు బెయ్యిమంది

బిచ్చగాండ్రి తోడలో నిలిచి గోలపెట్టుచుండిరి. అప్పుడామె దివాను లక్ష్మణరావును పిలిచి యాగోల యేమని ప్రశ్నించెను. లక్ష్మణరావు వారు బిచ్చగాండ్రినియు, నీ శీతకాలమందు వస్త్రహీనులగుటచే చలిబాధ కాగజాలక గోలపెట్టుచున్నారనియు, మహారాణి సహాయమును వేడుకొను చున్నారనియు జెప్పెను. ఈ దైన్యకథనమును వినుట తోడనే లక్ష్మీబాయి హృదయము కఠిగిపోయెను. ఆమె వెంటనే పట్టణములోనున్న బిచ్చగాండ్రి నందరను బిలిపించి పడ్రాసోపేతముగ భోజనము నిడి ప్రతివానికి నొక్కొక్క దూదికోటు, బోపి, కంబళి మొదలగువాని నిప్పించెను. ఆమె శాసన కాలమందు బిచ్చగాండ్రివరకు తోటించి యెరుగరు. అశ్వారోహణము నందును, అశ్వపరీక్షయందును మహారాణి యసమాన ప్రజ్ఞ సంపాదించెను. ఆమె ప్రావీణ్యతను జూచి గొప్పగొప్ప గుఱ్ఱములను బరీక్షింపవలసి వచ్చినపు డామె యొద్దకే తీసికొని పోవుచుండెడివారు. ఒకనాడొక గొప్పషాహుకారు రెండు గుఱ్ఱములను తీసికొనివచ్చెను. ఆమె వానిని చూచుటతోడనే యొక దానిపై వెయ్యిరూపాయిలనియు, మరియొక దానిపై పాతికరూపాయిలనియు, జెప్పెను. ఇది విని ప్రజలందరు నాశ్చర్యపడి దీనికిగారణమేమని యడిగిరి. రెండవ గుఱ్ఱమునకు ఛాత్రమీద మచ్చయున్నదని యామె బదులుచెప్పెను. షాహుకారు మహారాణియశ్వపరీక్షాకాశలమునకు జాల మెచ్చుకొనెను. ఆమెయతిదయార్ద్ర హృదయురాలు. యుద్ధములో గాయములు తగిలినవారి నామె స్వయముగా చూచుచుండును. వారిని తన చేతులతో తట్టి బుజ్జించుచు మందు పట్టీలు వగైరాల నేర్పాటుచేసి జాగ్రత్తతో గనిపెట్టుచుండును. ఈ కారణము చేతనే ప్రజల ఆమెనొక మాతవలె పూజించుచుండెడివారు. మాతకొరకు వుత్సాహమున నై నను జేయుటలో నాశ్చర్యమేమికలదు! కాని ఝాన్సీ ప్రజలిట్లు సౌఖ్యపడుటకు భగవంతుడు దోర్వజాలక పోయెనుకాబోలును! ఝాన్సీరాణిచేసిన మేలునకు ప్రభుత్వమువా రామెరాజ్యము నామె కియ్యకబోవుటయే గాక నామెపై యుద్ధమును బ్రకటించిరి. బ్రిటీషు న్యాయమం దామెకు గల విశ్వాస మంతటితో నంతరించెను. ఆమె అనేక కమిషన్లు

నరులకు బంపిన పిటిషనులు నిష్ఫలమయ్యెను. గవర్నరు జనరలుకు బంపిన పిటిషను బూడిదపాలయ్యెను. హేమిల్టను మధ్య భారతదేశములో ననేక సంవత్సరముల నుండి పాలిటికల్ యేజంటుగా నుండియు రూస్సీరాణి హృదయమును గ్రహింపఁజాలెను, మిత్రుడే శత్రు వయ్యెను. లక్ష్మీబాయి తాను సంపాదించుకొనిన స్వరాజ్యము నెట్టి శత్రువుకైనను జంకి విడుచునట్టి భీరువుకాదు! ట్రాత్రతేజము నెరుగని సామాన్య యబల కాదు! రాజనీతి నెరుగని రాణివాసపు స్త్రీ కాదు! సామ, దాన, భేదములు నిరుపయోగములయినపు డామె దండమునే బూనవలసి వచ్చెను ఆమె యింత భరకును విశ్రమింపజేసిన ట్రాత్రమును మేల్కొల్పెను. చిట్టిమప్రభుత్వముతోపాటు ఆమెయు రణరంగమున కురికెను.

రూస్సీ లక్ష్మీబాయి

౪

రూస్సీయుద్ధము.

ప్రభుత్వమువారు రూస్సీరాణి నెట్లైన నోడించవలె నని పాశ్చాత్య రణభూములందు బేరొందిన యుద్ధకళావిశారదుడగు సర్ హాగ్ రోజును సైన్యాధిపత్యము నిచ్చి తమ ప్రచండసైన్యములను రూస్సీపైకి బంపిరి. ఇరురదిలక్షల రూప్యములు మాత్రమే వచ్చు నొకయబల యొకప్రక్క! ఒక మహాసామ్రాజ్యము నేలుచు ననేక సామ్రాజ్యముల గూలదీసిన ప్రభుత్వము మరియొక వంక! పదిమాసములే సరిపాలనా యనుభవము గలిగి పోయినరాజ్యము నప్పుడేసంపాదించుకొనిన రాణి యొక జైపున! శతాబ్దములనుండి రాజ్యపాలనా భారమునం దారితేరిన సామ్రాజ్యముమరియొక జైపున నిరాయుధు

రాలు గావింపబడి శస్త్రముల నప్పుడే పోగుజేసికొనుచున్న స్త్రీ యొక్కవైపున! యూరపులోని నవీనాస్త్రశస్త్రసంపదనంతను దిగుమతి చేసికొనిన జగజెట్టి లొకవంక! ఇట్లు సమయుద్ధము ప్రారంభమయ్యెను.

సర్ హాగ్రోజును యింగ్లండునుండి పిలిపించిరి. అతడు 1857 సెప్టెంబరులో బొంబాయిరేవులో దిగెను. తోడనే యతడు బుందే లండు పొలిటికల్ ఏజంటు హేమిల్టను, కమాండరిన్ చీఫ్ బేలదొరల సలహాలతో ఝాన్సీపై యుద్ధమునకు తగిన బందోబస్తుచేసెను; అతడు సైన్యమును రెండుభాగములుగ విభజించి యొకదానిని జబ్బల్ పూరు లోను, మరియొకదానిని మవులోను కేంద్రీకరించెను. వీరికి బ్రిగేడియరు జనరల్ విట్లాకు, సర్ హాగ్రోజు లాధిపత్యమును వహించిరి. సర్ హాగ్రోజు తన సైన్యమును మరల రెండుభాగములుగ విభజించెను. ఒక భాగములో బొంబాయి ఆశ్వదళము 14వ లైటు డ్రగూన్సు, హైదరాబాదు సైన్యములోని రెండు ఆశ్వదళములు, 86వ పటాములోని రెండు భాగములు, బొంబాయి దేశీయ కాల్బలముయొక్క 25వ పటాలము మూడు మరఫిరంగులుగలవు. రెండవభాగములో బొంబాయి ఆశ్వకదళములోని ముఖ్యభాగము, హైదరాబాదు సైన్యములోని యొక ఆశ్వకదళము; మూడవ బొంబాయి యూరపియను పటాలము; 24 బొంబాయి దేశీయ కాల్బలము; హైదరాబాదు సైన్యములోని యొక కాల్బల పటాలము, భోపాళ సైన్యము, మద్రాసు సయిపర్సు కంపెనీయును గలవు. ఈ సైన్యములో నొక భాగము మవులోను రెండవ భాగము నీహారులో నుంచబడెను. ఈ సైన్యముంతయును సర్ హాగ్రోజు సర్వాధికారి. 1858 జనవరి 6 వతారీఖున హేమిల్టను, హాగ్రోజు లిద్దరునుకలసి నీహారు మార్గమున బయలుదేరిరి. త్రోవలో భోపాళ బేగము పంపించిన సైన్యము వీరికి తోడయ్యెను. ఈ సైన్యములను తీసికొని వీరు సాగరుమీదుగా రహట్ గడుకు వచ్చిరి. అక్కడ మహమ్మదీయులతో పోరు సలుపవలసి వచ్చెను. వారితో ఘోరయుద్ధము జరిగెను. చివరకు ముసల్మానులు సారిపోయిరి. అక్కడనుండి రోజు విప్లవకారులలో కేరిన వానపురరాజు నోడించి ముందుకు సాగెను.

అక్కడనుండిసాగరుకోటపై కురికి యచటనున్న విప్లవ కారుల నోడించి యాంగ్లఖయదీలను విడిపించెను. తరువాత 25 మైళ్ళదూరములోనున్న గఢాకోటకు రోజు తనపైన్యములను తరలించెను. ఈకోట 51, 52 పటాలములకు జెందిన బంగాళా విప్లవ కారుల చేతులలో నుండెను. చివరకు రోజు దీనిని కూడ స్వాధీనము జేసికొనెను. ఈవిధముగా నర్మద కుత్తరతీర ప్రదేశ మంతయు నాంగ్లేయుల హస్తగత మగుటతోడనే రోజు తన సేనలను బుందేల్లుండు వైపుకు బట్టించెను. బుందేల్లుండులో విప్లవ కారులకు ముఖ్యస్థానము ఝాన్సీయని యతడునిశ్చయించుకొనెను. కమాండరిన్ ఛీఫ్ సర్ కాలిన్ కాంబెలు కూడ ఝాన్సీని వశపరచు కొనిన గాని యుత్తరహిందూస్థానమంతయు వశపడజాలదని సలహా యిచ్చెను.

కాని ఝాన్సీచేరుట యంత సులభముకాదు. మార్గమధ్య మన విప్లవ కారు లనేకమంది యుండిరి. వీరందరును సేనలతో సిద్ధముగ నుండిరి. కాహగడ, మదనపురము నానపురము మొదలగు రాజ్యాలతో సర్ హగోజు యుద్ధముచేసి వారి రాజ్యములను బ్రిటిషు రాజ్యములో కలిపివేసెను. ఈవిధముగా విజయపరంపరల నొందుచు రోజు దొర 17 మార్చి 1858 నాటికి బేత్వానది సమీపమునకు వచ్చెను. అనాడే వారు ప్రాచీనదుర్గముగు సుప్రసిద్ధ బుందేల్లికోటను విప్లవ కారుల చేతులలోనుండి లాగుకొనిరి. ఈవిజయమువలన సర్ హగోజు కపరిమితోత్సాహము కలిగెను. ఆస్పదతడు సేనలను ఝాన్సీపై పుకు మరలించి మార్చి 19 వ తేదీకి ఝాన్సీకి 14 మైళ్ళ దూరములోనున్న నంఛనపురమున గ్రామము చేరెను. మరునాడు కొన్ని తుపాకులను, ఆర్కికులను యిచ్చి రోజుదొర ఝాన్సీ వస్తాను పరిశోధించుటకు కొంతమందిని పంపెను మరునాడు రోజు సేనలతో నచ్చటకు బోవ నిశ్చయించుకొనెను:

ఇంతలో గవర్నరు జనరలు వద్దనుంచి యొక వార్త వచ్చెను. అందులో న్నిట్లుండెను: “బుందేల్లుండు ప్రాంతమందున్న చరారీ రాజైన రత్నసింహుడు మన కత్యంతమిత్రుడు. అతని రాజ్యముపైకి

తాత్యాతోపె యురుకుచున్నాడు. అతనిని రక్షించుట అతిజరూరు. కనుక నీసమయమందు మొట్టమొదట మీరతనిని సంకటావస్థనుండి తప్పించి తరువాత ఝాన్సీమీదకు పోవలెను.” ఈ యాజ్ఞను వినుట తోడనే రోజుదొర విచారగ్రస్తుడయ్యెను; అక్కడకు ఝాన్సీ 14 మైళ్ళలో నుండెను. చరార్ 80 మైళ్ళలో నుండెను, గవర్నరు జనరలు గారి యాజ్ఞ నుల్లంఘించుటయా? లేక ఝాన్సీని వదలుకొని చరార్ కి బోవుటయా? ఈ సమయమందు ఝాన్సీని విడిచిపెట్టుట రాజనీతి కాదు. తరువాత ఝాన్సీపైకి బోవుట దుర్లభమగును. అప్పుడు పొలిటికలు ఏదెందు హేమిల్టను భారమునంతయు తనపై వేసికొని మొట్టమొదట ఝాన్సీమీదికే పోవ నిశ్చయించుకొనెను. అతడు వెంటనే గవర్నరు జనరలు కిట్లు జాబువ్రాసెను: “మేము చరార్ కి బోవుచో ఝాన్సీని పట్టుకొనుట దుర్లభమగును. ఇంతేకాక కాల్పీని పట్టుకొనుటకు మేముచేసిన ప్రయత్నము లన్నియుగూడ భంగమైపోవును. కాల్పీని పట్టుకొనుట సర్ హాగ్రోజు కవశ్యక ర్తవ్యము. చరార్ రాజుకు సహాయము చేయుట మాకోరికయే యైనను నీసమయమందు సేనల నచ్చుటకు దీసికొనిపోవుట యసంభవము. మనము ఝాన్సీపైకి దండు వెడలినచో చరార్ లోనున్న విప్లవకారులందరును యిచ్చటికే వత్తురని రోజుదొర విశ్వాసము. ఝాన్సీ మనపగమైనచో విప్లవకారులందరును చెల్లాచెదరై పోవుదురు. చివర కేమహారాణి యీ విప్లవకారులందరకు బ్రధాననాయకురాలై రాణించుచున్నదో యామె సామర్థ్యముగూడ నాశనము గావింపబడగలదు”

ఈప్రకారము నిశ్చయించుకొని రోజుదొర తనసేన నంతను తీసికొని మార్చి 20 తేది 7 గంటలకు ఝాన్సీ సమీపమునకు పోయెను. మహారాణి కూడ సమరసన్నాహములను గావించు చుండెను. అంగ్లసైన్యము లపుడే ఝాన్సీని సమీపించుచుండెను. ఇంతలో ఝాన్సీరాణి కొకపత్రముకూడ దొరకెనని కొందరు చెప్పుదురు. అందులో నిట్లున్నది: “నీవు దివాను లక్ష్మణరావు, లాలాభావుబట్నా, మోరోపంతు తాంబే మొదలగువారితో నాయుధరహితముగా మమ్ము కలసికొమ్ము.”

భారత వీరవనితల కింతకంటె నాత్మహత్య వేరొండుయుండజాలదు! యుద్ధమును బ్రకటించి శత్రువుమీదకు వచ్చుటయన నతడాయుధములను విసర్జించి తనకుమోకరింపమని యాజ్ఞాపించుటయు మానగనులగు భారతరాజకన్య లట్లు చేయుటయు భారతచరిత్రలో నెచ్చుటను కనివిని యెరుగము! ఇది లక్ష్మీబాయికి మరింత రోషమును గలిగించెను. లక్ష్మీబాయి విప్లవకారులకు నాయకురాలనియు నామెనుబట్టుకొని ఖైదుచేయవలెననియే ఆంగ్లేయులు వచ్చుచున్నారనియు మరియొక వార్త తీసుకొని గాబడెను. లక్ష్మీబాయి ఆంగ్లేయుల వలన ఖైదీగా గొంపోవ బడునట! అహా ఎట్టిసాహసము రాణీ సంయుక్త, అహల్యాబాయి, విమల, మల్లమ, రుద్రమాది రణ చండికలను గాంచిన భారతదేశమున రాజపుత్రికలు కంతమున ప్రాణములుండ శత్రువులచే చెరసాలకు గొంపోబడుట దురూహ్యము కాదే! చివరవరకు నామె కాంగ్ల ప్రభుత్వముపట్ల విశ్వాసమే యుండెడిది. కనుక నామెయనభకాశముగా యుద్ధప్రయత్నములు జేయవలసి వచ్చెను. కాని పరీక్షా సమయ మేతెంచినపుడు లక్ష్మీబాయి యెంతమాత్రమును ఖైదుదీయునదికాదు. అబలయైనను లక్ష్మీబాయి ధైర్య స్థైర్య పరాక్రమ, ఆత్మగౌరవ ఆత్మ సంయమాది సహస్ర సద్గుణపుంజము లామె కెప్పుడు ననేకవేల సైన్యముల బలమునిచ్చుచుండెను. వెంటనే యామె తన రాజకులచిత ధర్మమగు గిరక్రీడకుపక్రమించెను. ఝాన్సీకోట పట్టణమునకు బళ్ళిమముగనున్న యొక చిన్నపర్వతముపై గట్టబడెను. అది యతిప్రాచీనమై దుర్భేద్యమై కోటలలోనొకటి. కోటకు నాలుగు ప్రక్కల నెత్తైన రాతి గోడలు కట్టబడెను. ఆగోడలు పదునారుమొగ లిరువది యడుగుల వరకు వెడల్పుగానుండెను. యుద్ధసమయమం దీగోడలమీద నతి సునాయాసముగా నొకస్థలము నుండి మరీయొకస్థలమున కంత పెద్దఫిరంగుల నైనను దీసికొనిపోవచ్చును.

ఫిరంగుల నమర్చుట కీగోడలపై పెద్దపెద్ద బురుజులుండెను. ఇందులో గరగజమును నొకబురుజు యెనుబడుగులు పొడుగును.

నంతయు వెడల్పును యేబడడుగుల యెత్తును గలిగియుండెను. దాని నలుజెవులను నాలుగు ఫీరంగులమర్చబడియుండెను. మరియు కోటపై నచ్చటచ్చట యేబడియొక ఫీరంగులమర్చబడియుండెను. ఒక్కసారిగా నసంఖ్యాకులను సంహరింపగల ఘనగర్జము, భవానీశంకరుడు నాల్దారు మొదలగు నామములతో నొప్పునట్టి ఫీరంగులిందులో నెన్నియోగలవు. కోటలో మహారాణికోరకు ప్రత్యేకముగా నొక విశాల మహాలుగలదు. కొంతమంది సరదారులుగూడ నివసించుటకు విశాల భవనములుకలవు. కోటమట్టు నగాధమైన కందక మొకటియుండెను. దీనిని చాటకుండా కోటలోనికివరును బోవాలరు. ఈవిధముగా కోటయంతయు స్వాభావికముగాదుర్భేద్యమై యుండెను. లక్ష్మీబాయి తన దీక్ష క్రిచ్ఛేతను, ప్రబల పరిశ్రమలచ్ఛేతను, మరింత కట్టుదిట్టముచేసి దీనిని సదా రక్షించుచుండెను. కోటయొక్క నైర్వృత్త కోణమునకు దక్షిణముగను, వాయవ్యమూల కుత్తరపశ్చిమములుగను నున్న పట్టణము నంతను రక్షించుటకు మంచిజైశాల్యము, యెత్తు గలదుర్భేద్యమైన గోడలుండెను. వానిపై గూడ ఫీరంగులమర్చబడెను. పట్టణ జైశాల్యము నుమారు నాలుగన్నర మైళ్ళుండెను.

త్వరలో సైన్యములు సమకూర్చబడెను. లక్ష్మీబాయికి తన ప్రాచీన వంశపౌరుషమును నిలువబెట్టువలెనను పట్టుదల కలిగెను. ప్రబల పరాక్రమ కాలియగు శివరావుభావు కోడలును అని నధేకాను కామె పంపిన రణదురుభి నామె యొకను మరచిపోలేదు ఆమె శివరావు సేనలకన్నను పరాక్రమవంతులును, రణగుళురును, నగు ఋదేలీలను, ఆప్తుసేనలను సమకూర్చెను. కాని తక్కి నసేనమాత్రముత మంచిదికాదు. వారికి తగినంత శిక్షణములేదు. వారు కేవల మాంగ్లేయులపై ద్వేషముచ్ఛేతను, స్వలాభాపేక్షచ్ఛేతను దోచు కొనవలెననెడి యుద్దేశ్యముచ్ఛేతను జేరిన విప్లవకారుల మూకగాని మరొండు గాదు. ఆయినను “క్రియాసిద్ధిస్సత్వే భవతిమహతాంనోపగరణే” అను రీతి నామె యిట్టిసేననే తీసికొని వారి ననేకభాగములక్రింద విభజించి విశ్వాసపాత్రులగు తాకురులను, ఋదేలీలను నొక్కొక్క

భాగమునకు నియమించి యుద్ధమున కాజ్ఞాపించెను. ఆమెకూడ స్వయంగా సేనల నన్నిటిని జూచుకొనుచు తగిన బందోబస్తులను వెంట వెంటనే గావించుకొనుచుండెను.

బురుజులు కట్టుట, గుండ్లుకగైరాల నందిచ్చుట మొదలగు యుద్ధసన్నాహమునంతను స్త్రీలు చేయుచుండిరి అని సర్ హగ్నోజా వాయుచున్నాడు. అతనితోకూడ రణరంగములందున్న డాక్టరు లోయను నాతడిట్లు వ్రాసెను. మేమచ్చటకు జేరినతరువాత గూడ వారు కోట దక్షిణద్వారము నుండి కొంతదూరమువరకును గోడలపైమూడు ఫిరంగులకు బురుజుల నంత తత్పరులైకట్టుచుండుట మేముకన్నలార జూచితిమి. వారు లేనేటిగలవలె కార్యనిమగ్నులైయుండిరి. సెనింతకు బూర్వ మెప్పుడును హిందూస్థానీయు లిట్టి చాకచక్యముతో బనిజేయుటను జూచియుండలేదు వారి బురుజుల నతిత్వరతము, ను సరియైన యింజనీరింగు నిపుణతతోను తయారు చేయగలిగిరి.” ఇట్టి విషయ, ప్రత్యక్ష నిష్పక్ష సాక్ష్యము లుండ మనమిక లక్ష్మీబాయి యుద్ధకళా విశారదత్వము నంతగా వర్ణింప నవసరములేదు. ఇక శాంగ్ల సేనల సజ్జం భణము ప్రచండముగా నుండెను. మార్చి 21 వతేదీని ఆంగ్ల సేనాధి పతియైన రోజుదొర రూస్సీకోటను పట్టణమును దుర్భిణీయంత్రముతో బరీక్షించుచుండెను. అతడట్లు యుద్ధము సేయుటకు యోగ్యస్థానము నారసి యిచ్చట తన సేనలను ఫిరంగులను గూర్చెను. అతడు పట్టణములో నున్నవారికిని, కోటలోనివారికిని సహాయసంపస్తులను జేయుట కవకాశములు లేకుండ మార్గములన్నిటిని తన యధీనముజేసికొనెను. పట్టణముయొక్కతలుపులన్నిటినిగూడ నతడు తనరక్షణములోనుంచుకొనెను. ఈ సమయమందే బ్రిగేడియరు స్టువర్డు సేన చండేరీనుండి యతని సహాయార్థమై వచ్చెను. ఈ సేనవలన రోజుదొరకు మరింత ధైర్యము గలిగెను. ఆంగ్ల సేనలు విడిచినచోట వారిరక్షణార్థమై గొప్ప గొప్ప కందకములు త్రవ్వించబడెను. ఒకసలమునుండి మరియొక సలమునకు తంతిరీగె లమర్పబడెను. ఒకయెత్తైన పర్వతము మీద దుర్భిణీయంత్ర మొకటి స్థాపింపబడెను దీనిసహాయమువలన రూస్సీ కోటలో నెచ్చటెచ్చట నేమి జరుగుచున్నదియు దెలిసిబోవుచుండెను.

అచట నొకతంత్రికార్యాలయము కూడనిర్మింపబడెను, ఇట్లాంగ్లేయుల సైనిక నివహ మంతయు బాళ్చాత్య యుద్ధవిద్యాను సారముగను, నట్టి నాస్త్రిశస్త్రాది పరికరములతోడను సన్నద్ధమై రణకాతూహలములతో గేకలిడుచుండెను.

మార్చి 23వ తేదీని యుద్ధమారంభమయ్యెను. ఝూన్సీ సమీపముననున్న మైదానములను చిన్న చిన్న పర్వతములను అంగ్లసేన లాక్రమించుకొని యుండెను. రోజుదొర హుకుముల ననుసరించి వారు ఝూన్సీకోటపై గుండ్లవర్షమును గురిపింపనారంభించిరి. కాని ఝూన్సీకోటపైనున్న లక్ష్మీ యూరకుండలేదు. కోటపైనుండివచ్చు గుండ్లవర్షము మందర నాంగ్లసేనలు తాళజాలకపోయెను. అగ్రాత్రి మూడవ యూరపియనుచటాలము ముందుకుబోయి ఝూన్సీపట్టణముకు మూడువందలగజములదూరములో నొకయున్నత సానముపైదమఫిరంగుల నమర్చిరి. ప్రాతఃకాల మగుటతోడనే కోటపైనుండి గుండ్లవర్షము మరల ప్రారంభమయ్యెను. ఘనగర్జనను ఫిరంగి నుండి యగ్నివర్షము ప్రారంభమగుటతోడనే అంగ్లసేనల బోరు కట్టుబడెను. ఈఫిరంగి యొక్క చిత్రమేమన దీనినుండివచ్చు గుండ్లవర్షముతోబాటు దిశలన్నిటిని గప్పివేయు ధూమము బయల్పడెను. దానిచే శత్రుసైన్యము కెంతటిమోసమో సంభవించు చుండెను. ఆగుండ్లు శత్రుసేన నంతకు తుములముజేసి విపరీతనష్టమును కలుగజేసెను.

మార్చి 24వ తేదీని అంగ్లసేనలు తిరుగ నాల్గు ఫిరంగుల నమర్చి కోటకు దక్షిణభాగముపై గురిపెట్టి కొట్ట నారంభించిరి. అభయంకర ఫిరంగులనుండి కోటపైనున్న పట్టణముపైనున్న అగ్నివర్షమే కురిసెను. ఇరువది నాల్గు, యిరువదియైనిమిది పొండరుల ఫిరంగిగుండ్లు ఝూన్సీ పట్టణ గోడలపై కూడ బడుచుండెను. ఈ భీషణాగ్ని ప్రవాహముచే ఝూన్సీకోటపైనున్న వీరు లనేకమంది మడసిరి. కోటపైనున్న ఫిరంగుల ధ్వని యాగిపోయెను! గోడ జంక నారంభించెను! కాని యంత మాత్రముచే నాంగ్లగేముల కేమియు లాభము లేకపోయెను. పట్టణ మావంతయు చలింపలేదు. ఇరుపక్షంబులవారు నినుమడించిన పోరుష

మతో బోరుచుండిరి. ఇంతలో నొక మాతృద్రోహి అంగ్లేయులకు ఝాన్సీపట్టణ మర్మమును వెల్లడించెను. పశ్చిమదిక్కున ఫిరంగుల మర్చి పేల్చుచో పట్టణమునకవి యెక్కుడు హానిచేయుననియు, కయము నిశ్చయమనియు వ్రతడు చెప్పెను. ఈ గహస్యము తెలియుట తోడనే అంగ్లేసేన లతిత్వరితముగా బళ్ళిమదిక్కున ఫిరంగుల నమర్చి మగ్నికందుకములను పట్టణముపై గురిపింప నారంభించెను. అవి పడినచోట్ల నెల్ల ననేకమందిని సరిహరించుచు మరికొందరను వికలాంగులను చేయుచు జాల హాని కలుగజేయ జొచ్చెను. పట్టణమంతలను హాహాకారములు బయలుదేరెను. పట్టణములోని మార్గములన్నియును గట్టుపడెను. ఈ విపత్తుకు మహారాణి చాల చింతించి దీనికి కారణముల నారయుచు వెంటనే తన సిపాయిలను, యోధులను, హెచ్చరించుచు వారిసహాయమున కింక ననేకమందిని బంపి యాంగ్లే ఫిరంగుల నోరడించెను. ప్రజలు మరల నిర్భయులైరి. తరువాత నామె పట్టణములో నీ యనర్థకముచే దీనులయినవారికిని, అనాథలకును నన్న వానము జేసెను; ఇంకను నిరాశ్రయులైనవారికి సదావర్తియిప్పించెను కూర్చి 26 వ తేదీని రోజుదొర తన సేనలో కొంతభాగమును కోటకు వక్షిణభాగమున నిలిపెను. ఇదివరకు విప్లవ కారుల నోడించిన సిపాయి లిందులో ననేకమంది గలరు; ఈ బ్రేగేడు కోటపై కతిత్వముగా పరుగెత్తవారంభించెను. కాని యేమియు లాభము లేకపోయెను! మరు నాడు 26 వ తేదీని రోజుదొర తిరుగ వీరిసహాయార్థము మరికొంత మందిని బంపెను. ఉభయపక్షములవార లతిత్వముగా యుద్ధము జేయదొడంగిరి. రణరంగము తునులమయ్యెను. 12 గంటలవేళ కోట పైని దక్షిణ బారుజుమీది ఫిరంగులు కట్టుపడెను. అంగ్లేయులు గురు పించు గుండ్లబారి కచ్చట నెవ్వరును నిల్వలేక పోవుచుండిరి. ఎవ్వడై కను నిలువ సాహసించుచో నాంగ్లేఫిరంగులువానిని గూలవేయుచుండెను. ఇది కోటలో గొంత యలజడికి గారణమయ్యెను. ఇంతలో లక్ష్మీ బాయి పశ్చిమబురుజుమీదనున్న వారిని రావించెను. వీరు దుర్భిణీ మంత్రముతో జూచుచు నాంగ్లేయులపై నగ్నివర్షమును గురిపించుట తోడనే అంగ్లేయోధులు విగతప్రాణులైరి. అంగ్లేఫిరంగులు మూల

బడుటతోడనే కోటలోని మొదటిఫిరంగి మరల విజృంభించెను; లక్ష్మీబాయి యీవార్తవిని గులాం గౌనుఖాను అను తన సుప్రసిద్ధ ఫిరంగి పాఠకుని కొకరజితకంకణమును బహుమతి నొసంగెను. ఈవిధముగా మార్చి 31 వ తేదివరకును హోరా హోరీ యుద్ధము జరుగుచునే యుండెను. ఉభయపక్ష సేనయు నొకరికొకరుతీసిపోవుటలేదు. అంగ్ల సైనికులందఱును పాశ్చాత్య యుద్ధకళావిశారదులు! అజ్ఞాధురంధురులు; వారికి సైనికశిక్షణ ముండెను; అజ్ఞుల నెప్పటికప్పుడు 'తూచా' తప్పకుండ పాలించుటలో వారారతేరిరి. సేనాపతులు, కర్తవ్యపాలనా దత్తులు; యుద్ధకళానిపుణులు; మహారాణి లక్ష్మీబాయి కూరశిఖామణి. ధైర్యసైన్యములందు హిమగిరి; కాని యామె సేనలలోమాత్ర మెట్టిక్రమమును లేదు. కేవలము దోపిడికొరకే వచ్చిన వారందులో చాలమందియుండిరి సేనాపతులలోగూడ నెన్నియో లోటులుండెను. వ్యూహముల నేర్పకచుట అజ్ఞులను పాలించుట యనునవి వారెరుగరు. ఇట్టి విపరీతపరిస్థితులలో మహారాణికౌర్యపరాక్రమములును, యుద్ధనైపుణ్యతయు వృధానుగుచుండెను. అయిన నామె తనబుద్ధిబలముచేతను, తా హుబలముచేతను పాశ్చాత్యవీరుల పీచ మడచుచుండెను. యుద్ధకళావిశారదులైన యూరపియనులు గూడ నామె యద్భుతకౌర్యమును జూచి నివ్వెరపడుచుండిరి; కోటపై నెచ్చటజూచినను తానెయ్యే లక్ష్మీబాయి రణలక్ష్మీవలె తాండవకేళి నలుపుచుండెను. భారతయోధులందఱును గూడిన మహాభారతయుద్ధము పడు నెనిమిదిరోజులు జరిగెను. ఒక్కలక్ష్మీ స్రవండ శత్రుసైన్యముతో నెట్టి సహాయమును లేకుండ పన్నెండురోజులు యుద్ధముచేసెను. ఈ విషయమైడాక్టరు "లో" యిట్లు వ్రాయుచున్నాడు.

“మధ్యాహ్న కాలమందు శత్రువులుమాపై నెప్పుడును గుండ్లను గురి పెట్టి యెరుగరు; కాని ప్రతిసాయంత్రము మూడున్నర గంటలకు వారు మాపైన నతితీవ్రముగా నగ్నిజ్వాలలు బంపుచుండిరి. మాశిరములపై భయంకరధ్వనితో నగ్నికందుకములు వచ్చినదనుచుండెను. వడగుండ్లవానవలె మాచుట్టు నొకవిధమైన తుపాకిగుండ్లు రిపు

భివ్యమనుచు గురియుచుండెను. ఈ గంటనుండి సాయంత్రమువరకు మాకు యమసదనము గాన్పించుచుండెడిది; మా సిపాయిల కిప్పుడు ప్రాణసంకటమగుచుండెను. కోటద్వారముపైనున్న ఆరామము యొక్క తుపాకులు మమ్మెంతయో బాధించుచుండెను. ఆ యారామ స్త్రీమలోని చెట్లక్రింద వందలకొలది మనుష్యులు మా ఫిరంగి గుండ్లచేటకు బోయి పడుచున్నా తమకది యటసామాన్యమైన నిత్యకృత్యమో యనునట్లు నిర్లక్ష్యముగా బోవుచుండిరి. 30, 31 తేదీలలో ఫిరంగు అతివ్రతముగా గురిపించబడి కోట భిన్నభిన్నమగుచుండెను. అయినము శత్రువులు మమ్మగ్నిహోతునికి బలియిచ్చుచుండిరి. కోటయు తదితర యుద్ధసన్నాహములు నొకవంక భంగమొందుచున్న ను వారు లేశమైనను చెక్కుచెదరక, పిరుదీయక, కార్యతత్పరులై మమ్మెదుర్చుచునే యుండిరి; అసాయ మంతకంతకు వారికి మొక్కవోని ధైర్యమునే చేకూర్చుచుండెను.”

ఈవిషయమును గురించియే మహారాణి యుద్యోగులలో నొక డిట్లు వ్రాసెను. “రాత్రిసమయమందు కోటలోను పట్టణములోను గొప్పగొప్ప ఫిరంగిగుండ్లు వచ్చిపడుచుండెను. ఆదృశ్యమంతయు చాల భయంకరముగనుండెను. వందలకొలది ఫిరంగిగుండ్లు ఒక్కొక్కటి చాలశేరులు బరువు కలవి యాకాశమండలమున నెగురుచు ప్రజలలో హాహాకారములను బుట్టించుచుండెను; చూచువారి కవి యెప్పుడు తమ శిరములపైబడునో యనుభయము కలిగించుచుండెడివి. రాత్రిందివము లీవిధముగా పట్టణవాసులు మృత్యుభయముతో దినమొక యుగముగా నెట్టో గడుపుచుండిరి. ఒక్కొక్కప్పుడు మహారాణికి జయము కల్గెను నాంగ్లఫిరంగులు నిర్వీర్యమగుచుండెను; మరియొకప్పు డాంగ్లేయులు జయించుచు మహారాణి ఫిరంగులు నిర్వీర్యమగుచుండెను; ఏడవ నాటిసాయంత్రము పశ్చిమదిక్కుననున్న తుపాకులుకట్టుబడెను. అచట నొక్కరును నిలువజాలకపోవుచుండిరి. ఆంగ్లఫిరంగి దెబ్బలచేకోటలోని బురుజు కూలిపోయెను; ఆప్పుడంధకారబంధురమై నిశీధమందు కంబళును కప్పుకొని కొందరు యాధు లారాత్రియే తెల్లవారకమునుపే

బురుజులను కట్టివేసిరి; దిరుగ కోటలోని ఫిరంగుల మోగ నారంభించెను. అందువలన నాంగ్ల సేనలకు యమసదనము సమీపమయ్యెను. ఎనిమిదవనాటి ప్రాతఃకాలమున మరల నాంగ్ల సేనలు కోటపై గుండ్లను కురిపించెను. అంగ్లేయులు దుర్భిణీయంత్రముతో కోటలోను, పట్టణములోను, నెచ్చటెచ్చట నేయోధులండితో, యెట్టి యుద్ధప్రయత్నములు జరుపబడుచున్నవో మొదలగు రహస్యములను తెలిసికొనుచుండిరి. కోటలో నొకచిన్న కోనేరుండుటను, అచ్చటకు నీళ్ళకొరకు ప్రజలుబోవుచుండుటను వారు తెలిసికొనిరి; వెంటనే వారు తమ ఫిరంగుల నీవైపుకు ద్రిప్పి మారణకర్మ నారంభించిరి. నీళ్ళకొరకు వచ్చినవారిలో జాలమంది చనిపోయిరి. అనేకమంది భయభ్రాంతులై యటునిటు పరుగిడ నారంభించిరి. స్నానపానములకు నీరు దొరకక కోటలోనివారు తల్లడ పడజొచ్చిరి. భోజనాది నిత్యకృత్యము లాగి పోయెను. ఈసంగతి రాణి లక్ష్మీబాయి వినినతోడనే పశ్చిమ దక్షిణ బురుజులపైనున్న ఫిరంగులను దెప్పించి శత్రుఫిరంగుల నోరడంచెను. అప్పుడు మరల ప్రజలు కోనేరుకుబోయి నీరు దెచ్చుకొని భోజనములను సలిపిరి; కాని యింతలో మరల భీభత్సము బయలుదేరెను. నలుప్రక్కలను ధూమము లావరించి కారచీకటి క్రమమైనది; అగ్ని హోత్రపుంజనులు చెలరేగెను. మహారాణిమహాలు సమీపముననున్న మైదానములోని గుండ్లకారానాకు నిప్పంటుకొనుటయే యీవిషయమునకు కారణము. దీనివలన చాలమంది చనిపోయిరి; ఇంక అనేకులు గాయపడిరి.

ఎనిమిదవరోజు యుద్ధము చాల భయంకరరూపమును దాల్చెను! ఉభయసేనలు నుక్కుదక్కి పోరుచుండెను. ఫిరంగులు, తుపాకులు మొదలగువాని ధ్వనిచే నాకాశమండలము చిల్లులుపడుచుండెను. పట్టణములో వెయ్యిమంది మనుష్యులు చనిపోయిరి. కొంతమంది ప్రాణరక్షకార్థమై రహస్యస్థలములలో దాగుకొనుచుండిరి. పట్టణగోడలపై నున్న సిపాయిలను, ఫిరంగులను పేల్చు కూరులును జాలమంది చనిపోయిరి. వారి స్థానము లెప్పటికప్పుడు భర్తీచేయబడుచుండెను. మాతనసిపాయి

అతిచురుకుగా బనిచేయుచుండిరి. ఈ యుద్ధసన్నాహము నెప్పటి కప్పుడు మహారాణియే గావించుచుండెను. ఎచట నేమాత్రము జంకు పుట్టిన నామెయే స్వయముగాబోయి సేనలను బలపరచుచుండెను. ఈ కారణముచే నామెసేన అత్యుత్సాహముతో ఘోరయుద్ధమును జేయుచుండెను. అంగ్లేయులెంతటి శూరులైనను 31వ తేదీవరకు కోట లోని కడుగు పెట్టజాలకుండిరి.

మహారాణి లక్ష్మీబాయి ఇంగ్లీషువారితో యుద్ధము చేయుటకు తప్పనిసరియైన జెంటునే రావుసాహెబు పీష్వాకు సహాయార్థమై యొక జాబు వ్రాసిపంపెను. పీష్వా తన సేనాధిపతియగు తాత్యాతోపె నిరువదివేల సైన్యముతోబంపెను. తాత్యాతోపె కాల్పినుండి బయల్పడలి ఝాన్సీ ప్రాంతమునకు వచ్చుసరికి బ్రిష్టువారికిని ఝాన్సీకిని రణయుద్ధముజరుగుచుండెను. రోజుదొర కీవార్త తంతిద్వారా తెలుసుట తోడనే యతడు నిర్ఘాంతపోయెను. “ఇట్టివిషయ పరిస్థితులలో నేను చేయవలయును” అని యతడు విచారించుచుండెను. తాత్యాతోపె ఝాన్సీతో గలసినచో నికనాంగ్లేయుల కాశలేదు. అంగ్లేసేన లెక్కువగాలేవు; ఉన్నవారందరు కోటను ముట్టడించుటకే సరిపోవుచుండ కొత్త శత్రువునెగుర్చుట కష్టముగానుండెను. “ఈ సహాయముతో మహారాణి మాలోనొక్కరినికూడ ప్రాణముతో బారిపోనీయక బలి పుచ్చుకొనును. ఇట్టిస్థితిలో నపజయమే యదార్థము” అని రోజుదొర చింతించుచుండెను. కాని యతడు మహాశూరుడు; బహుచతురుడు; మహాబుద్ధిశాలి; అతడు తనసేనను రెండు భాగములుగ విభజించెను 31వ తేదీ రాత్రిసమయమున దతడు కొందరు శూరులను గుప్తమార్గమున బంపి కాల్పినుండివచ్చు రస్తాలో నిలువబెట్టెను. 24 పౌండర్ల ఫిరంగులనిచ్చి ఓర్పామార్గమున గొంతమంది సైనికులను నిలువబెట్టెను పట్టణములోనివారు బయటకు రాకుండజేసెను. రాత్రియంతయుకోటపై గుండ్లనర్పము కురియుచునేయుండెను. అంగ్లేసేన తగ్గిపోయినసంగతి కోటలోనివారికి తెలియనే తెలియదు. ఈవిధముగా సర్వహగ్రోహ రెండుసేనలతోను బోరాడ వారంభించెను తాత్యాతోపె బహు

పరాక్రమశాలి. 1853లో జరిగిన స్వాతంత్ర్యయుద్ధవీరులలో నతిముఖ్య పురుషుడు; నానాసాహేబు స్వాతంత్ర్యయుద్ధమును ఒకటింపుట తోడనే తాత్యాతోపె వానినేనానాయకుడై యనేకయుద్ధరంగములలో ప్రభుత్వమువారితో హోరా హోరీ యుద్ధమునకు డిక్రీ నెను. తాత్యాతోపె పేరు యూరపు అంతటను మారుమోగ సాగెను. ఇతనిని గూర్చి “డైలీన్యూసు” అను నొక పాశ్చాత్యపత్రిక యిట్లు వ్రాసెను. తాత్యా మహారాష్ట్రజాతి బ్రాహ్మణుడు. అతడు తత్తమకులజుడు కాడు. అతడు దోపిడిచేయుట, బందిబోటులు వేయుట మొదలగు వాటియందు బ్రావీణ్యత సంపాదించెను. అతడు చాలబుద్ధిమంతుడు; కాని చదువను వ్రాయను రాదు. అతడుయుద్ధకళానిపుణుడు; ఈ కారణముచే నతని నందరును సన్నానించుచుండిరి. అతడు మహాబలశాలి. అతని శౌర్య పరాక్రమాదుల కాశ్చర్యపడుచు పైచికులందరు నతనిని చూచుటతోడనే యతని వశమైపోవుచుందురు; అతడు నలుబది వత్సరముల లోపువాడు; అతిసాహసుడు; నిర్భయుడు; అతని ముఖకాంతి శౌర్య, తేజస్సులచే నలరారుచుండును. అనేత్రన్వయ మిందీవకాంతులను గ్రక్కుచుండును. అతడు మామూలు వస్త్రములనే ధరించును. అతని నెల్లప్పుడును పాతికముప్పదిమంది యంగరక్షకులు కాపాడుచుండును. అతడెల్లపుడు నశ్వారూఢుడైయుండును. అప్పుడపుడు పల్లకీ నెక్కి పోవుచుండును; అతడు నానా సాహేబు ప్రతినిధి నని చెప్పుకొనుచుండును” మరియొక అంగ్ల గ్రంథకారు డతనిని హిందూగారిబాల్డీయని ప్రశంసించెను.

ఏప్రిల్ ఒకటవ తేదీ నాంగ్లేయులకును తాత్యాతోపెకును యుద్ధమారంభమయ్యెను; కాని పీష్వాపంపిన యీసేన కాన్పూరులో కప్పను విండే హము నోడించితిమను విజయ గర్వముతో మైమరచియుండిరి. అంగ్లసేన లతిస్వల్పముగా నున్నవనియు, తా మసంఖ్యాకముగా నున్నారమనియు, నింగ్లీషుసేనలు తమ్ము జూచుటతోడనే సహజముగా పారిపోవుననియు వా రూటలూరుచుండిరి. తాత్యాతోపె స్వంతసేన యన్నిటికంటెను చివర బేత్వానదియొడ్డుననుండెను; చరా

రాజా నోడించితిమను దుశ్శ్రమతో తలతిరిగి వారుండిరి. వా రాంగ్ల యుల యుక్తి నావంతయు గ్రహింపరైరి! పీష్వాసేనలోనొకభాగము కోటలోనివారికి సహాయముజేయుట కతితీక్రతతో ముందుకుబోయెను కాని వారాంగ్లేయుల సరిహద్దులలోనికి బోవుటతోడనే కప్తనులైటు పుటఁ గుఱ్ఱపుదళము దక్షిణము నుంచియు, కప్తను ఫ్రేటిజాను పటాల మొకప్రక్క నుంచియు, మరియొక ప్రక్కనుంచి రోజుదొర పటా లమును వారిని ముట్టడివేసెను. పీష్వాసైన్య మిభయంకర దృశ్యమును జూచి భయభ్రాంతులై యటునిటు పరువిడజొచ్చెను; తాత్యాతోపె పిరంగులుమాత్ర మాంగ్లేయులపై నగ్నివర్షమును గురిపించెను. కాని రాభములేకపోయెను. రెండువైపులనుండిఅంగ్లపటాలములు, ఫిరంగులు గుఱ్ఱపుదళములు,విజృంభించి మీదపడుటతోడనే పీష్వాసైన్యముపిక్క లముజూప నారంభించెను. చివరకు తాత్యాతోపె సైన్యముకూడ నేమియు చేయకాలకపోయెను; అంగ్లసేనలు వారిపైబడి వారిని తరుమ గొట్టెను. అనాయాసముగా వారి యుద్ధసామగ్రి యంతయు నాంగ్లే యుల వశమైపోయెను. ఇందువలన నాంగ్లసేనలకు మరింత బలము చేకూరెను.

లక్ష్మీబాయి యాశలన్నియు నడియాశలయ్యెను; పీష్వా సహాయమువలన విజయము పొప్తించునని యామెతలంచుచుండెను. యాయాశలన్నియు నాశనమగుటయే గాక పీష్వా సైన్యములోని యుద్ధసామగ్రి శత్రువులచేతులో పడుటచే ఝాన్సీకి మరింతకష్టము సంభవించెను. పదిరోజులనుండి యొంటరిగా హోరాహోరీయుద్ధము జేయుచున్న ఝాన్సీసైన్య ములసిపోయెను; అనేక యుద్ధభూములలో వఖండ విజయములను బడసిన తాత్యాతోపె యిప్పుడోడిపోవుట విధి కృతము కాబోలును!

సర్ హగ్గోజ్ యీవిధముగా తాత్యాతోపె నోడించి ఝాన్సీ కోటనుబట్టుకొనుటకు గృతనిశ్చయుడయ్యెను. పన్నెండురోజులనుండి యాంగ్లసేనలు కోటపై శతఘ్నులను గురిపించుచున్నను మహారాణి నిరుపమాన పరాక్రమముచే శత్రువులకది సాధ్యముగాక యుండెను

ఈసారి రోజుదొర యొక కొత్త వ్యూహమును పన్నెను. ఆతడు సేన నంతను మూడు భాగములుగ విభజించి మూడువైపులనుండి కోటను ముట్టడించెను. మేజరుగాల్ పశ్చిమదిక్కున నైన్యాధిపత్యమువహించెను దక్షిణదిక్కున లెఫ్టినెంటు కలనల్ లిడెల్, కప్తన్ రాబిన్సన్, బ్రిగేడియరు స్టువర్డు లండిరి: లెఫ్టినెంటు కలనల్ లోడ్, మేజరు స్టువర్డులు మరియొక వైపున నుండిరి. ఈసేనయంతయు రహస్యముగా తయారై తమ తమ నియమిత స్థానముల నాకరిమించిరి. మొదటి భాగము నిచ్చెనలతో కోటగోడలనెక్కి లోపలికి దిగవలెనని ప్రయత్నించుచుండిరి. కోట పహారా యీ సంగతి గ్రహించుట తోడనే భయనూచక వాద్యములను మ్రోగించి కోటలోనివారిని మేల్కొలిపిరి కోటలోనున్న వారిగతి దుఃఖదాయకముగ నుండెను. యుద్ధము ప్రారంభమైనది మొదలు వా రగ్నివర్షములో దపించుచుండిరి; కోటగోడలు చాలవరకు కూలిపోయెను; అనేకమందివీరులు యుద్ధములో మరణించిరి. పిమ్మట సేన యోడిపోయెనను సంగతి వినుటతోడనే వారికి మరింత నిరాశజనించెను. ఇట్టినిరాశ, ఉదాసీనతలొకమూలబాధించుచున్న నులక్ష్మీబాయి తన ధైర్య నిశ్చయములను వీడలేదు. ఆ మెసర దారులను, అధికారులను సిపాయిలను బిలిపించి వారినిట్లు ప్రోత్సహించెను. “నేటివరకును మీ రేయే యుద్ధరంగములలో జయపరంపరలను గాంచిరో వానిని పీష్వా నైన్య సహాయము లేకుండగనే మీ బలపరాక్రమములచేతనే మీరు సంపాదించిరి. నేటివరకును మీరు జూపించిన ధైర్య, పరాక్రమ స్వాభిమానములనే నేడును బ్రకటించి మీజీవితములను సార్థకము చేసికొనుడు; రణకంకణములను ధరించి యుద్ధమునకు దలపడుడు. ఝాన్సీరక్షణము మీ చేతులలోనే యున్నది. మీరు పీష్వా సహాయము నావంతయు నపేక్షింప వలదు” అమె యీ ప్రకారము వారి నందరను ప్రోత్సహించి వారిలో ముఖ్యమైన శురదారు లందరకును స్వర్ణకంకణములను, వస్త్రాలంకారములను బ్రసాదించెను. ఈ యుత్తేజకరములగు వాక్యములను విని ఝాన్సీ కొరకును, లక్ష్మీబాయి కొరకును, దేశమాతకొరకును దా మెన్నిసారులైనను జనిపోవుటకు సిద్ధముగ నున్నారమని కూర్చులైన బుందేలీలును, రాకురులును,

మహారాష్ట్రులును, ముసల్మానులును యుద్ధమునకు తిరుగ సిద్ధమయిరి. నుప్రసిద్ధ ఖరంగివేటకాడగు గులాం గౌసాను పెద్ద పెద్ద ఫిరంగులను కోటపై నమర్చి యగ్నిగోళముల నాంగ్లేయులపై గురింపింప నారంభించెను. కువర్ ఖుదాబత్తు మొదలగు ననేక సరదారులు గూడ తమ తమ స్థానములనుండి శత్రుసంహారమునకు గడంగిరి. రాణీ లక్ష్మీబాయి సంగ్రామదేవతవలె కోటయంతటను దిరుగుచు సమర సన్నాహములను స్వయముగా గావింపుచుండెను. ఆ రాత్రి భయంకరసంగ్రామము జరిగెను. ఆంగ్లఫిరంగులనుండి వచ్చు నగ్నిగోళములు కోటగోడలను భేదించుచుండెను. రాజమహాలుకుగూడ బాలనష్టము కలుగెను. అందులోనున్న గణేశవిగ్రహము ముక్కముక్కలై పోయెను: నలుగురు చనిపోయిరి; మహాలులోనివారు హా హా కారములను జేయదొడగిరి; ఏమిచేయుటకును తోచక వారిలో ధైర్యము నశించుచుండెను. కాని లక్ష్మీబాయిమాత్ర మూపంతయు జలింపలేదు. ఆమె శత్రుసంహారక్రియాకాతూహలమును జూపు తన ఖడ్గ రాజమును నడుముకు వ్రేలగట్టి ప్రతిఫిరంగివద్దకును బోయి సరదారుల కుత్తేజమునుగలిగించుచుండెను. మహారాణి గంభీర, ధైర్యవచనములచే రూపాన్తి సైన్యము తిరుగ ఘోరయుద్ధమును జేయనారంభించెను.

ఆంగ్లేయులపై కోటగోడలపై నుండియు, పట్టణగోడలపై నుండియు, నగ్నిగోళములు నిరంతరాయముగా వచ్చిపడు చుండెను. ఆ కాశమండల మగ్నిమండల మయ్యెను. తుపాకి గుండ్లదెబ్బలు, ఫిరంగి గుండ్ల వర్షము, తదితరానేక శస్త్ర ఆస్త్ర ప్రహారణములు, శత్రు సైన్యము నురుమాడుచుండెను. ఇట్టిస్థితిలో లెఫ్టినెంటు మికల్ జాక్ లెఫ్టినెంటుబేగ్గు, లెఫ్టినెంటుబాక్సు మొగలగు నాంగ్లవీరులు కొందరు ప్రాణములనుత్యజించి కోటగోడల కగభ్రాకవలెనని నిచ్చెనలతోబ్రయత్నించుచుండిరి. కాని లోపలనున్న కూరుల ప్రతాపాగ్నికి వారొక్క నిమిషమైనను తాళజాలకపోవుచుండిరి, పట్టణగోడలు. ముఖ్యబురుజులు మొదలగున వ తి సా హ స ము తో గా పా డ ప డు చు ం డె ను. ఇం త లో లె ఫ్టి నెం టు డి క్, మి కల్

జాకొమోశలగు కూరులగ్నిమండలమును
 చేదించుకొనుచు పట్టణగోడల నెక్కి తమ సేనలనుగూడ బిరువ
 నారంభించిరి. కాని వాయువేగముతో రెండు ఫిరంగు లా యిద్దరు
 కూరులను చూర్ణముజేసెను. తరువాత లెఫ్టినెంటు బోనన్, బాక్సులు
 వచ్చిరి. వారును వెంటనే యమసదనమున కంపబడిరి. దక్షిణతట్టున
 లెఫ్టినెంటు డిక్ పరాభవము నొందుటతోడనే బ్రాక్ మన్,
 బ్రిగేడియరుస్టువస్టు, కలనల్ లోడ్ మొదలగువారు యిరువదియైదు,
 అరువదిమూడు సంబరు కాల్పులముల సహాయముతో ఓర్చావైపునున్న
 రూస్సీపట్టణమును వశపర్చుకొనిరి. ఈస్థితిజూచి మహారాణి సైన్యము
 మరింతధైర్యమును దెచ్చుకొని ప్రాణములపై మోహమును విడిచి
 యాంగ్లసేనను నరికివేయజొచ్చెను. కాని ఆంగ్లసేనలు మిడుతలదండు
 వలె వచ్చిపడుచుండెను, చివరకు వారాప్రాంతమును వశపర్చుకొనిరి.

ఈ నార్త వినుటతోడనే దక్షిణవైపున నున్న ఆంగ్లేయులు
 కూడ తిరుగ ధైర్యము తెచ్చుకొని కాశికొకలు బిగించి కోటగోడల
 పైకి విజృంభింప నారంభించిరి. కోటగోడలకు నిచ్చెనలు వేయబడెను
 గోడలను రక్షించుచున్న బుందేలీలందరు నొక్కమ్మడి వారిపైబడి
 వారిలో ననేకమంది నంత మొందించిరి; కాని వారుకూడ కోటను
 జీవరవరకును కాపాడ జాలకపోయిరి. కొలదికాలములో వెయ్యిమంది
 యాంగ్లేయులు కోటగోడలపై కాన్పించిరి. ఈవిజయములో దూలాజీ
 యను నొక బుందేలీ యాంగ్లేయుల కంతయో సహాయముజేసెను.
 అతని రాజభక్తికి మెచ్చి యింగ్లీషువారు రెండు గ్రామముల నతనికి
 జాగీరుగా నిచ్చిరట.

ఓర్చాదర్వాజా కూలిపోవుటతోడనే సర్ హుగోబ్రూ రూస్సీ
 సేనల నచ్చటనుండి పారద్రోలెను. అత డాబురుజుపై తన యధి
 కారమును చెలాయించెను. అచ్చటనుండి పట్టణములోనికి బోయి
 రాజమహాలును బట్టుకొనవలెనని యతడు నిశ్చయించుకొనెను.

మహారాణి కోటపైనున్న బురుజుల నన్నిటిని స్వయముగా
 జూచుచు సైనికులను బోత్సహించుచుండెను. పట్టణము యొక్క

దక్షిణద్వారమును శత్రువు లాక్రమించి శత్రు సైన్యము పట్టణమున బ్రవేశించి రనువార్తలవినుటతోడనే లక్ష్మీబాయి కడు దుఃఖితురై యొనెను; ఆమెకొంతసేపు కర్తవ్యమునుగూర్చిచింతించుచు తలపంకించుచు నూరకుండెను. పన్నెండురోజులు ఘోరయుద్ధముజరిగినను చివరకు శత్రువే జయించెను. ఆమె కోటగోడలపై నిలచి పట్టణము యొక్క దక్షిణతట్టును బరీక్షించిచూచెను. వెయ్యిమంది తెల్లసిపాయిలు పట్టణమును బ్రవేశించిరి. పట్టణగానులు హా హాకారములను జేయుచుండిరి. ఈ దృశ్యమును జూచుటతోడనే యామె నునస్సు తోఁభించెను. వదనకమలము న్లూనమయ్యెను! నేత్రద్వయమునుండి రజితబిందువులు రాలెను! కాని యామెదైర్యము నెంతమాత్రమును వీడక నిట్లు చింతింపదొడగెను, ఈ శరీర మనిత్యము! నీని నేనాడైనను వీడక తప్పదు! భీరుత్వమును జూపుట కాపురుష లక్షణము! రణరంగమున బ్రాణముల నర్పించి వీరశయనము నలంకరింపవలెను. లేదా జయలక్ష్మిని జేబట్టవలెను! యుద్ధమున వెన్నెచ్చి పారువాడు మూఢుడు! గతిలేనివాడు! రణక్షేత్రమున నసువుల నమర్పించువాడు వీరస్వర్గము నలంకరించి ముక్తు డగును. జయాపజయములు, కీర్త్యపకీర్తులు, లాభనష్టములు దైవాధీనములు. కార్యసిద్ధియైనను గాకున్నను పురుషకారమును జూపుటే మానవ లక్షణము.

హతోవా ప్రాప్స్యసే స్వర్గంజిత్వావాభోక్త్యసేమహీః।
తస్మా దుత్తిష్ఠకాంతేయ। యుద్ధాయ కృతనిశ్చయః
సుఖదుఃఖే సమేకృత్వా । లాభాలాభౌ జయాజయౌ।
తతో యుద్ధాయయుజ్యస్వ । నైవంపాప మవాప్స్యసి॥

అను గీతావాక్యసార మీశమయమం దామెకు జ్ఞానికి వచ్చెను వెంటనే లక్ష్మీబాయి శౌర్యమును వహించి యుద్ధమునకు దలపడెను. చిరకాలమునుండి మహారాణియొద్ద 1500 మంది అష్టనులు సేవజేయుచుండిరి. ఆమె వారిని తీసికొని నడుముకు కాశికొక బిగించి యామిషముపై కురుకు సింహపుష్పిల్లవలె కోటగోడలను లంఘించి పట్టణ దక్షిణ ద్వారముపైపు కురుకుచుబోయెను. దక్షిణద్వారమును భేదించి

పట్టణమును బ్రేవేళించిన తెల్లసిపాయిలతో నామె ఘోర సంగామమును జరిపెను. ఆమె దక్షిణహస్తమున కరవాలమును బూని తన యశ్వరాజము నధిరోపించి వాయువేగమున బోవుచుండ వెనుక నాష్టనుసేన వచ్చుచుండెను. అష్టనుసేనలోని యోధులు తమకు దొరకిన తెల్లసిపాయిల నందరిని కరవాలముల కెరవేయుచుండిరి. కత్తియొద్దమున నాష్టనులతో బోరి జయించుట దుర్లభమని యాంక్లేయులు పిక్కబలమును జూపింపసాగిరి. వారు వెంటనే యిండ్లపై కెక్కి మహారాణి సైన్యముపై తుపాకులను కాల్చుచుండిరి. వెనుకప్రక్కనుండి యాంగ్లసైన్యము లింకను తండ్రోపతండ్రములుగా పట్టణములోనికి వచ్చిపడుచుండెను. వారుకూడ మహారాణి సైన్యముతో తల్వారుయొద్దముకు తలపడలేక దూరము నుండియే తుపాకిగుండ్లవర్షమును గురిపించుచుండిరి. ఇట్టిప్రక్కల నుండియు మహారాణి సైన్యముపై గుండ్లవర్షము గురియుచుండెను. ఇంతలో నొక వృద్ధసరదారు మహారాణిని సమీపించి చేతులు జోడించి యిట్లు ప్రార్థించెను; “మన మింకను ముందుకుబోయి శత్రువుల గుండ్ల కాహుతియగుట మంచిది కాదు. తెల్ల సిపాయిలు యిండ్లపై కెక్కి తుపాకులను మనపై పేల్చుచున్నారు. వీరుగాక జెయ్యిమంది తెల్లసిపాయిలు పట్టణమున బ్రేవేళించి యున్నారు పట్టణద్వారము లన్నియు దెరువబడియున్నవి. ఇట్టిస్థితిలో నిచ్చట మనము పోరుసలుపు టెంత మాత్రమును లాభదాయకము గాజాలదు మనము కోటలోనికిబోయి భావికర్తవ్యమును గూర్చి విచారింపు టింతకంటె శ్రేయస్కరము” మహారాణి యీవృద్ధుని వ్యాకములను విని తన సేనతో మరల కోటకు మరలెను.

ఇక నాంక్లేయులు నాలుగుమార్గముల నుండియు పట్టణమును బ్రేవేళించి హననకర్మను ప్రారంభించిరి. వారు కనబడిన భారతీయుల నందరను ఖడ్గమునకుగాని, గుండుదెబ్బలకుగాని బలివేయ ప్రారంభించిరి. అయిదేండ్ల బాటుని మొదలు తొంబదియేండ్ల ముదు సలివరకును వారెవరిని విడిచిపెట్టలేదు. పట్టణమంతయు ‘విజనము’

గావింపబడెను. పట్టణమున కొకమూల నిప్పుటించిరి; నగరవాను
ందరు దిక్కు లేక నల్లాడుచుండిరి. పట్టణమంతయు రోదనములతో
ండిపోయెను కొంతమంది పురుషనామధారులు స్త్రీ వేషములను
రించి తమ పాణిములను దక్కించుకొనిరి; అనేకులు హతపాణి
లెరి, చాలమంది పట్టణమధ్యమున నొక తోటలోజేరిరి. తెల్లసిపాయ
చ్చటకు వచ్చుటతోడనే వారు చేతులు జోడించి వినమ్రులై యిట్లు
క్రొంగిరి; “మే మివట్టణవాసులము; మేము యుద్ధము చేయువారము
ము; విప్లవకారులము కాము; మేము నిరపరాధులమైన ప్రజలము
వారు కృపాపూర్ణులై మాకు పాణిదానమును జేయ ప్రార్థించుచు
న్నము.”

ఈదీనవచనములకు కరగి యొక యాంగ్లోద్యోగి వారి కభయ
స్తమునిచ్చెను. ఆతోటకు నాల్గువైపులను కాపలాయుంచబడెను.
నుండి లోపలికిని, లోపలినుండి పైకిని బోవుటకు వీలులేకుండ
యబడెను. మరియొకవంక తెల్లసిపాయిలు ప్రజల యిండ్లలోనికి
కారి దొరికినవారిని చంపివేసిరి. వారి ధనమునంతను చిత్తమవచ్చి
ట్లు కొల్లగొనిరి. యజమానులు తమంతట తాము ధనసంపత్తునంతను
చ్చి సమర్పించుచో పాణిములతో నుండవచ్చును; లేదా ఖడ్గమో
పాకియో వారి నంతమొందించును. మరియొక చిత్రకథ కూడ
లదు. గుడ్డను మెడకుజుట్టి వ్రేలాడదీయుట ! ఎవడైన తన ధనము
ంత నిచ్చివేసి పాణిములను దక్కించుకొని బయటపడి తిరుగ
రియొక సిపాయి చేతిలో బడినచో నొక్క కత్తి వ్రేటుతో
తని శిర మెగురగొట్టబడుచుండెను.

శిశువులు స్త్రీలు మాత్రము రక్షింపబడిరి. కాని చాల
ంది కల వనిత లీ ఘోరములను జూచి మాన హాని కలుగు
ను భయముచే నాత్మహత్యలను జేసికొనిరి. చాలాచోట్ల పతివ్రత
ందరో తమభర్తల నాంగ్లసిపాయిలు నుడ్లతో గాల్చినపుడు
మే వారికి ముందుగానిలిచి తమ పాణిములను విడుచుచు కొద్ది
మిషములైనను తమ భర్తల పాణిములను గాపాడుచు ధన్యులగు

చుండిరి. ఈవిధముగా నాదినమంతయు ఝాన్సీ పట్టణములో నిరాటంకముగా నరహత్య సాగెను. ఘమారు వెయ్యిమంది స్త్రీ పురుషులు చంపబడిరి. రాత్రి పట్టణమునంతను కట్టుదిట్టముతో నాంగ్లే సేనలు కాపలా కాయుచుండెను.

పట్టణ మీవిధముగా తమ చేతులలో బడుటతోడనే సర్ హాగ్నోజు, కలనల్ లోధు లిద్దరను 76 వ పటాలమును తీసికొని రాజమహాలును లోబరచుకొనుటకు ముందుకు బోయిరి. రాజమహాలులో గడువిశ్వాసపాత్రులును మహాకూరులును నగు లక్ష్మీబాయి నౌకరులుండిరి. వా రతిధ్యైముతో బోరాడిరి. కొంతమంది యింగ్లీషువారు మరణించిరి; మరి కొందరు గాయపడిరి. కాని యింగ్లీషుసేన చాల యధికముగా నుండెను. కొద్దిమంది గల రాణి నౌకరులు వారితో నెంత కాలము పోరగలరు? వారి నాంగ్లేయులు దూరమునుండియే తుపాకులతో గొట్టుచుండిరి. పైగా రాజమహాలుకు నాలుగు తట్టుల నున్న యిండ్లకు నిప్పొడిగిరి. ఈజ్వాల లంతకంతకు విజృంభించి రాజమహాలును గూడ దహింప నారంభించెను. ఈ విషమావస్థలో నసహాయులైయున్న రాణి నౌకరు లోడింపబడిరి. తెల్లసిపాయి లంటించిన యిగ్ని హోత్రపుంజముల చేతను గుండ్లబారులచేతను ఆతి పురాణమును, చరిత్రాత్మకమును నానావిధవైభవోపేతమును నైన మహారాణి లక్ష్మీబాయి సుప్రసిద్ధరాజ ప్రసాదము నేలగులెను. అంగ్లేయులు రాజమహాలులో బ్రవేశించి యచ్చట నున్నవారి నందరను జంపివేసిరి.

కాని హాలుకు వెనుకప్రక్క నౌక చిన్న మంగిరముండెను. అందులో నేజదిమంది వీరులుండిరి. వారిని జూచుటతోడనే మూడవ పటాలమును డెబ్బదియారవ పటాలమును వారిపైకురికెను. వారు మహాకూరులు. వారు ఖడ్గములను ఝలిపించుచు నాంగ్లేయుల నురుమాడ నారంభించిరి. వారి ధైర్యసాహసములకు వెరచి యాంగ్లే సేనలు వెనుకాడ జొచ్చెను. కాని యాంగ్లేయులసంఖ్య యంతికంతకు హెచ్చయ్యెను. అయిన నావీరులు హోరాహోరిగ పోరాడిరి. వారం

దరును చేతఖడ్గములు బూని వీరశయనమా నలంకరించువర కామందిర మాంగ్లేయుల స్వాధీనముకాలేదు. రాజమహాలు యింగ్లీషువారి మాస్త గతమగుటతోడనే యూనియను జాక్ రాజమహాలుపై గట్టబడెను.

కోటలో భావికర్తవ్యమును గూర్చి యాలోచనలు జరుగు చుండెను. మహారాజి తనకు సంభవించిన విషమావస్థ కెంతయు దుఃఖించుచు నేమేమో యోజించుకొనుచుండెను. చుట్టుపట్లనున్న సైనిక గణమంతయు నామె ముఖారవిందమునుజూచి శోకసముద్రమున మునిగియుండిరి. ఇంతలో లక్ష్మీబాయి తనప్రాణతుల్యమగు ఝాన్సీ నగరమెట్లున్నదో, తల్లివలె తనను శ్రేమించి సమస్తైశ్వర్యములను తనకొరకే ధారవోయ సంకల్పించిన ఝాన్సీనగర ప్రజాగణమునకు భద్రమేమో చూడవలెనని కోటపైకెక్కి వీక్షించెను. ఆదృశ్యమును జూచుటతోడనే యాతల్లిశోకము నాపుకొనజాలక తనపుత్రులకొరకు విలపింప నారంభించెను. కన్నరు మన్నరుగా స్రవించెను. ఝాన్సీ నగరమున (హల్వాయిపుర)నుభురభిష్యముల బజారు అనునొక ప్రదేశముకలదు. అందు మహాదైశ్వర్యవంతులగు వణిక్పుత్రులును, సరదారులును గలరు. ఆ భాగ మగ్నిహోత్ర బ్వాలలతో నిండియుండెను. ఎచ్చటజూచిన నేజైపుకుదిరిగిననుహాహా కారములు! ఏడ్పులు! పెడబొబ్బలు! వీధులలో నిరపరాధులగు ప్రజలు గుండ్రచే నేలకూలుచు మరణించుచుండిరి. “అహా ఝాన్సీనగరమా! నీకెట్టిగతిపట్టెను! నాదామంబలముచే నేటివరకు సంరక్షింపబడిన నాప్రజలకెట్టిదుస్థితి వాటిల్లెను!” అని యామెచింతించుచు కంటతడి పెట్టుచు నరగంటకాతిమట్లేచేష్టలు దక్కియుండెను. ఇంతలోకోటయొక్క ప్రధానద్వారసంరక్షకుడగు కువర్ఖుదాబత్తు, ప్రధానఫిరంగుల కధిపతియగు గులాంగౌసాను అను వారలిద్దరును మరణించిరను ఘోరవార్త వినవచ్చెను. ఈవార్త లక్ష్మీబాయిని మరింత తోభింపజేసెను. ఇంటనే యామె తన సరదారుల నందరను బిలిపించి యట్లు పలికెను. “నేటివరకును మీరాంగ్లేయులతో ఘోరయుద్ధమునుజేసి ఝాన్సీని కాపాడిరి. కాని యిక మనకు జయముచేకూరునట్టి నూచనలు కాన్పించుటలేదు. నాయొక్క మహశూరులును, వీరులును నగు సరదారులును, అత్యంత చతురులగు ఫిరంగిబ్రేటు

కాదును యుద్ధములో ప్రాణములనర్పించిరి. పట్టణగోడలను, ద్వారములను రక్షించు వీరులందరును చనిపోయిరి. పట్టణములో నాంగ్లేయులు తమ యధికారమును చేలయించుచున్నారు.

వారు ప్రతిస్థలమందును పహారాలను నియమించిరి. ఇక కోటపై కురికి కోటను స్వాధీనము చేసికొనుట వారికి సుసాధ్యమైనపని. తెల్లవారుటతోడనే వారు కోటపైకెక్కి వచ్చి మనలను ఖయిదీగాపట్టుకొందురు. తరువాత వారు నాశరీర, ప్రాణముల నెట్లు నాశనముగావించుకో మనకు తెలియరాదు. కనుక నేను ముందుకోట్టులోనికి పోయి దానికి సిప్పంటించి నాశరీరము నందులో దహనముగావించుకొన సంకల్పించితిని. నాకంతములో ప్రాణములున్నంతవర కీపవిత్ర శరీరము నాంగ్లేయులస్పర్శచే మలినము గావింపనీయును. నాతో గూడ చనిపోవ నుద్యుక్తులగు వారు మాత్రమే యిచ్చుటనుండుదు. తక్కిన వారందరును రాత్రిపడుటతోడనే కోటనుండి క్రిందకుబోయి ప్రాణములను రక్షించుకొనుట కుపాయమును చూచుకొనుడు.” మహారాణి వాక్యములను వినుటతోడనే ప్రజలందరును విస్మితులైరి. ఒక వృద్ధసరదారు ధైర్యము చెచ్చుకొని యామెమ్రొల నిలచి కడు నమ్మితో నిట్లుపశాంతివచనములను బలికెను. తల్లీ! శాంతింపవలెను. మన పట్టణముకు వాటిల్లిన దుర్దశ నిష్పడు మనము వారింపజాలము. హిందూశాస్త్రానుసార మాత్మహత్య మహాపాతకములలో నొకటి. వీరబాలవు, రాజమాతవునైన నీ వాత్మహత్య గావించుట యుచితము కానేరదు. మన కిప్పుడు సంప్రాప్తించిన దుఃఖములను శాంతముతో వహించుటే మన కర్తవ్యము. అత్మహత్యయను తిలంపును నీ మనస్సునకు రానీయజనదు. ఈ విపత్తునుండి తప్పించుకొను మార్గములనే మన మిప్పుడు విచారింపవలెను. కోటలోనుండుట మన కుపద్రవకరమగుచో నేటి రాత్రియే మనము కోటను విడచి శత్రుసేనలను ఛేదించి పట్టణమును దాటిపోవలెను. కాల్పిపట్టమున పీష్వాసైన్యము కలదు. మన మచ్చటకు బోయి వారితో కలియవచ్చును. ఒక వేళ త్రొవలానే యుద్ధము సంభవించి మనము మృతి చెందినచో నీకమనకు కావలసిన దేమన్నది? వీరనకు వీరస్వర్గమే యలంకారము.”

ఝాన్సీ లక్ష్మీ బాయి

౮

ప లా య న ము

ఈ యమృతవాక్యములను వినుటతోడనే మహారాణి భ్రమ తొలగిపోయెను. శత్రుసంహార మొనర్చి విజయలక్ష్మిని జేపట్టవలెను, లేదా భారతవీరసాంప్రదాయము ననుసరించి రణరంగమున వీర స్వర్గము నలంకరింపవలెను. అని నిశ్చయించి యామె సంభ్యాసమయమున సరదాగుల నందరను రావించి యథాయోగ్యముగా వారినందరను సన్మానించి కోట వెలుపలకు బోవు గుప్తమార్గములను జూపించెను. పారిపోవుటకు వలయు ప్రయత్నము లన్నియు బూర్తిగావింపబడెను. మహారాణి కోటను వీడిపోవునపు డామె దాసదాసీపరివార మంతయు భోరున నేడ్చుచు నామె పాదములపైబడి “తల్లీ! నీ ముఖారవిందమును మాకిక నెన్నడైనను జూపుచువా” యని విలపించుచుండిరి. కొంద రామెవెంటనంటి వచ్చుట కాజ్ఞను బడసిరి. మహారాణితండి మోహింపంతు కాళికోకబిగించి కొందరు సర్దారులనుదీసి కొని యక్వారుధుడై మహారాణితో కోటను వీడివచ్చుటకు సన్నద్ధుడయ్యెను. మహారాణి పురుషవేషధారియై సఫేదుపాయిజామాను అంగర కానుతోడగి, శిరోవేష్టమునుధరించి, మొలకుఖడ్గమునువేల గట్టి ప్రియపుత్రుడగు దామోదరరావు నొకపట్టుసోవతితో వీవునకుగట్టుకొని తనప్రాణతుల్యముగు నిరువదియైదువందల రూప్యములవిలువగల క్షీరధన శాశ్వము నధిరోహించి యొకటి రెండువందల మందితో “జైశంఖర” “హరహరమహాదేవు” అను నాచానరవముతో కోటనువీడిబయల్వెడలెను. అంగన్యాయముల పరిస్థితి నవలోకించి యామె పట్టణముయొక్క యుత్తర ద్వారముగుండ కాల్చి పోవుటకు నిశ్చయించెను. మహారాణి “ఝాన్సీనగరమా! ఇంతిటితో నీకును నాకును ఋణము చెల్లెను.” అని ఝాన్సీ కంఠిమ నమస్కారముజేసి తన చిన్నసేనకు ముందుగా వాయువేగ మనోవేగములతో ఝాన్సీ నగరముగుండ తన యశ్వ

రాజము నురికించుకొని పారిగవుచుండెను. అహ! ఆదృశ్యమును దలచుకొనినంత మాత్రముననే యొడలు గగుర్పాటు జెందుచుండ దానిని వర్జింప నెవరితరము! దానిని జూచు భాగ్యము దేవతలకే కాని మరొకరి కబ్బబోదు! పట్టణవాసు లనేకమంది వీధులలో నిలువబడి యా వీరబాల యంతిమదర్శనమును జేసికొనిరి. మహారాణి వారి నంద రను ప్రేమపూర్వకముగా నాశ్వీరదించుచు త్తణికములో నుత్తర ద్వారమును జేరెను. అక్కడ టెహిరీదేశ సేన పహరా యుండెను. పహరాసేన యామె నడ్డగించెను. “ఈసేన టెహిరీదేశసేన! కోజు దొరకు సహాయముజేయుటకే పోవుచున్నది.” అని యామె జవాబు చెప్పుచు వారువమును వాయువేగమున బరుగెత్తించు చుండెను. ఆంగ్లసేన లామెను వెంటాడించెను. కాని యామె యొరనున్న కర వాలము నూడబెరికి తన ఖడ్గప్రహార నైపుణ్యముచే వారిని పార దోలుచు నదృశ్య యయ్యెను. ఆమెతోకూడ నొకదానియు, దాదియు, పదిపన్నెండుగు రాశ్వీకులు నుండిరి. తక్కిన సేన యంతయు వెనుక పడెను; వా రాంగ్లేయులతో యుద్ధము జేయవలసివచ్చెను.

మహారాణి కోటను వీడి పట్టణములోనుండి పారిపోయె నను వార్త సర్ హాగ్రోజుకు తెలియుటతోడనే యత డత్యాశ్చర్యము నొంది “అహ! యెంతసాహసము!” అని దంతములతో నభాగ్రము లను జీల్చుకొనుచు రాణిశౌర్యమును చాతుర్యతను వేనోళ్ళ గొని యాడ సాగెను. అతడు వెంటనే మహారాణిని పట్టుకొనుటకు లెట్టి నెంటు బౌకరును పంపించెను.

ఈ బౌకరు నెజాము సర్కారు గుట్టపువళములోని రణ కూరులగు నొక పటాలమును వెంటదీసికొని మహారాణిని పట్టుకొను టకు బరుగిడెను. ఆ నిశీధము దతని సేనలు దారికానక కొట్టుకొను చుండ మహారాణి హుటాహుటి నడకలతో పర్వత సాంద్రారణ్య సీమలను దాటిపోవుచుండెను.

మహారాణి కోటనువీడిన మరునాడు ప్రాతఃకాలమున లెట్టి నెంటు బేగ్రీ కొటను మట్టడించెను. కోటలో నంతయు నిశ్శబ్దముగ

రూస్సీ లక్ష్మీబాయి

ందెను. అచ్చట మనుష్యజాడ లేచ్చటను కాన్పించుటలేదు. యుద్ధము లేకుండగనే కోట ఆంగ్లేయుల హస్తగతమయ్యెను. కోటపై బ్రటిషుజండా యెగురవేయబడెను. మహారాణితో కోటను సీడివచ్చిన చిన్నసేన పట్టణవ్యూహముకు వచ్చుటతోడనే స్కార్పరసేనతో యుద్ధముచేయవలసివచ్చెను. ఉభయపక్షసేనలు కాకటి కొకటి తీసిపోకుండ ఘోరయుద్ధమును జేసెను. మహారాణి మిక్కిలి అప్లుదుదళమును, సరదారులును ప్రాణములపై నాశనుపీడి యుద్ధముచేసిరి. చివర కందరును యుద్ధములో చనిపోయిరి. మోరొంతు రాణివెనుక నొకయేనుగపై చాలధనము తీసుకొనిపారిపోవుచు తియ్యచేసెను. దతియారాజు అతనిని పట్టుకొని ధనమునంతను పుచ్చేసి వాని నాంగ్లేయులకు వప్పగించెను. అతడురూస్సీ తీసికొని పోయెను. హేమిల్టను, సర్ హాగ్రోజుల ఆజ్ఞ ప్రకార మతడు పట్టపగలు గుండుగంటలకు రాజమహాలువద్ద నురితీయబడెను. ఆహా! రూస్సీ రాజ్యము నేలిన మహారాణితండ్రికి చివర కెట్టి దుర్మరణము జరిగెను.

రూస్సీదోపిడీ - “విజనము”

మహారాణి లక్ష్మీబాయి రూస్సీవిడచి వెళ్లుటతోడనే ఆంగ్లేయులు కోటను నగరమును తమ వశము జేసికొనిరి. ఆంగ్లేసేనలు రూస్సీలో జరిపిన యత్యాచారముల రూస్సీ మున్నెన్నడును కనివిని మొరుగదు. తెల్లసిపాయిలు వందలకొలది రూస్సీ పురవాసులను సునాయసముగా దయాదాక్షిణ్య భూస్యముగ గుండ్రతో నెగురగొట్ట వారంభించిరి. దయాదాక్షిణ్యములను వారు ధేన్సునదిలోనే విడచి పెట్టిరి. రూస్సీలో నిక యుద్ధముచేయు వీరు లేవరును లేరు: కనుక తెల్లసిపాయిలు కనుపించిన నిరపరాధులు నిరాయుధులను నగు పురవాసులనందరను గుండ్రవర్షముచే జంపివేసిరి. రూస్సీ ప్రజల దురస్థను వర్ణింప తరముకాదు! ఒకప్రక్క నగ్నిహోతుడు పట్టణమునంతను భస్మీకరము జేయుచుండెను. మరియొకవంక నాంగ్లేసిపాయిలు మానవజీవితముల క్షణభంగురతను తెలియజేయుటకు వచ్చిన

యమదూతలవలె ప్రాణముల నాహుతిగొనుచుండిరి. ఇంకొకతట్టున నాంగ్లసిపాయిలు ఝాన్సీ పట్టణ ప్రాచీన వైభవమునంతను కొల్లగొనుచుండిరి. దోపిడీలు, నరహత్యలు, అగ్నిహోత్రములు ఇవియే యెచట జూచినను కాన్పించు చుండెను. పట్టణమంతయు శ్మశాన సదృశ మయ్యెను. శవములు కుప్పలు కుప్పలుగా రోడ్లమీద పడుచుండెను. గాఢ మైన గాయములు తగిలిననా రచ్చటనే కూలబడి మూలుచు ప్రాణములను విసర్జించుచుండిరి. తిండిలేక నల్లాడుచున్న దరిద్రులు వీధులపైంట బిచ్చము కొరకు రోదనము చేయుచుండిరి.

ఏనుగులు, గుఱ్ఱములు, లాట్రిపిట్టలు మొదలగు జంతువులన్నియు యజమానులలేక చెల్లాచెదరై గంతులు వేయుచుండెను. మనుష్యులకు రక్షణ లేకయుండెను. కొందరు గడ్డిమేటులలో దాగి నిరి. అంగ్లసిపాయి లది కనిపెట్టి వానిని తగులబెట్టిరి. మఱి కొందరు నూతులలో దాగియుండిరి. కాని యచ్చట కూడ వారికి రక్షణ లేక పోయెను.

ఈవిధముగా ఝాన్సీలో మూడుదినములు యమదూతలు రాజ్యముచేసి దానిని “విజనము” గావించిరి. అంగ్లసైన్యము తమ కార్యపరాక్రమములను ప్రతిఫలముగా ఝాన్సీని కొల్లగొనుట కాజ్ఞ బడసిరి. కాని సైనికు లంతకుపూర్వమే దోచుకొనుట కారంబించిరి. ఒంగారము, పెండి, నానావిధ జవాహీరి మొదలగు సమస్త వైభవమును ఎవరికి దొరికినది వారు అక్షులకొలది దోచుకొనుచుండిరి. మూడవ దినమున రాజమహాలును దోచుకొను వంతువచ్చెను. రాజమహాలులో ననేక పురుషాంతరములనుండి నేకరింపబడిన సంపత్తు గలదు. పీష్వాలకు బుందేలీరాజులు గమర్పించిన యమూల్యములగు రత్నములను, పన్నా రాజ్యము నుండి దీసికొనబడిన యప్రతిమాన వజ్ర వైడూర్యములను యుండెను. సర్కారుసేన రాజమహాలులో బ్రవేశించి దోచుకొనుటకు వీలున్నంతవరకు దోచుకొని మిగిలిన వానిని ధ్వంసముచేసెను. ఈయన్నింటిని మించిన దాదానము మరయొకటి జరిగెను. ఝాన్సీలో సత్యంత ప్రాచీన గ్రంథాలయ మొకటి యుం

డెను. ఇందులో హస్తలిఖిత పొచ్చిన గ్రంథములు లక్షలకొలది యుండెను. ఝాన్సీయొక్క ప్రధమను బేదారురఘునాథరావు మొదలు మహారాజా గంగాధరరావువరకు నున్న రాజులందరును పొచ్చిన గ్రంథములను సంగ్రహించుట కనేక వేల రూప్యములను వెచ్చించిరి. నాలుగు వేదములును, భాష్యములును సర్వశాస్త్రములును, వాని భాష్యములును, స్మృతులును, వాని టీకయు నన్ని పురాణములును నందుండెను. ఇట్టి ధర్మశాస్త్రములు మాత్రమేగాక వైద్య, జ్యోతిష, నాటకాలంకార గ్రంథరాజములు మొదలగునవియు బహువ్యయప్రయాసలతో సంగ్రహింపబడెను. ఝాన్సీ చుట్టుప్రక్కల నాలుగైదుపందలమైళ్ల దూరములో నెచ్చు టేనియొక యపూర్వ పొచ్చిన గ్రంథముకాని, నవీన గ్రంథముగాని కలదను సమాచారము తెలిసినచో వెంటనే లేఖకు లచ్చటకు బంప బడుచుండిరి. వారు నకళ్ళువ్రాసి తెచ్చుచుండెడివారు. ఈ పుస్తకాలయములోనున్న పుస్తకములను జూచుకొనుట కప్పుడప్పుడు కాతీ నుండి కూడ పండితులు బోవుచుండిరి.

ఇట్లతి వ్యయప్రయాసలతో జేకూర్పబడిన ఈ పుస్తకాలయ మొక్క తృటికాలములో నాంగ్ల శూరశిఖామణు లచే ధ్వంసము గావింపబడెను? ఆ పుస్తకములలో గూడ ఝాన్సీసైన్యము దూరియుండెనని యాంగ్లేయులు తలంచిరి కాబోలును! ఝాన్సీలో దోచుకొనబడిన వజ్ర, వెడూర్య, మరకత మాణిక్యములను వెండికుర్చీలను నానావిధ వైభవమును పునస్సృష్టించు కొనవచ్చును! కాని యీ పొచ్చినహస్తలిఖిత గ్రంథ సంపత్తును కరుగ సేకరించుట యెవరితరమును గాదుకదా!

కోట కొల్లగొనబడెను; పట్టణము శ్మశానవాటిక చేయబడెను; రాజమహాలు భస్మము చేయబడెను; పురాతన పుస్తకాలయము బుగ్గి చేయబడెను; ఇవిచాలక నాంగ్లసేనలు మహాలక్ష్మిదేవి మందిరమును జేరి యందులో నున్న సర్వ భూషణములను దోచుకొనిరి; పిదప నది చూర్ణీకృతము కూడ గావింపబడెను.

మహాదురోజు లాంగ్లశిపాయి లిట్లు తృప్తిర దోచుకొనిరి. నాల్గవదినమున మద్రాసు పటాలములు శేషించిన రాగి, యిత్తడి కంచు మొదలగు లోహ పాత్రములను దోచుకొనిరి. వీరి తరువాత హైదరాబాదు పటాలములు వస్త్రములనుఁ దుస్తులను దోచుకొనెను ఇతరులు తమకు దొరికిన వానితో సంతృప్తిపొందిరి. ఈ విధముగా ఝాన్సీలో “యమసప్తాహము” ప్రదర్శింపబడెను.

ఎనిమిదవ రోజున పట్టణములో దండోరా వేయబడెను. శాంతి ప్రకటింపబడెను. హరిశేషులైన ప్రజల కభయహస్త మొసంగ బడెను. రోడ్లపక్క కుప్పకుప్పలుగా పడినవారి కంత్యక్రియలు జరుప బడెను. వెయ్యిమంది మనుష్యులచే రోడ్డు లన్నియు దుడిపింప బడెను. అగ్ని హోతుని పరము చేయబడిన పేటల నప్పుడు నీటితో జల్లార్ప నారంభించిరి. ఏనుగులు, గుఱ్ఱములు, లొట్టిపిట్టలు, దున్న పోతులు మొదలగు నానావిధ జంతుజాల కంకాళము లన్నింటిని ప్రోగుచేసి పట్టణ బాహ్యప్రదేశమున నొక పెద్ద కందకమును త్రవ్వి యందులో వూడ్చివేసిరి. ఈ విధముగా ప్రభుత్వమువారు పట్టణ శౌచ కర్మను యథావిధిగా జరిపిరి.

పట్టణము వెలుపల నాంగ్లేయులఁడు రాజవీధులలో ఝాన్సీలో దోచుకొనబడిన సామాను ప్రతిదినమువేలమువేయబడు చుండెను. యుద్ధమున కుపయోగించు ఆయుధసామాగ్రి, గుఱ్ఱములు, యేనుగులు మొదలగు వానిని సింధియా సర్కారు కొనివేసెను. ఇతరరాజు లనేకమంది తమకు కావలసిన తదితర సామానును వేల ములో పొందుకొనిరి. ఈ విధముగా ఝాన్సీ ప్రాచీన రాజ్యవైభవ మంతయు తరలిపోయెను! చిరటిమ ప్రభుత్వమువారి కశేషధనము జిక్కినను.

బొ క రు

మహారాణి లక్ష్మీ బాయి ఝాన్సీకోటను వీడిన మరునాడు ఏప్రిల్ 5 న తేదీని భండేర అను గ్రామముచేరెను. అచ్చట నామె ప్రాంతకాలముననే లేచి స్నానాదికములను గావించు

లక్ష్మీ ! రాణివాసమున సమస్తైశ్వర్యముల ననుభవించిన లక్ష్మీ ఆహారపానీయములు లేకుండ వీపున బుక్కుని కట్టుకొని యిరువది నాలుగు గంటలలో మాటరెండుమైళ్లు గుఱ్ఱముపై స్వారీచేయుచు దొంగలలో కలిగిన యంతరాయముల నవలీలగా వారించుకొనుచు దన గమ్యస్థానమును జేరెను ! తనపైనున్న పవిత్రతృత్రభారమును కాల్చి గ్రామమున జేర్చి పాప మా యశ్వరాజము దన ప్రాణములను విడిచెను ! ఆహా ! చరిత్ర యిట్టి దేశభక్తిగల యశ్వరాజము నెట్లు మరచి గలదు !

రూస్సీ లక్ష్మీబాయి

కాల్పీయుద్ధము.

కాల్పీ యమునానదియొడ్డున నున్న యొకప్రాచీన పట్టణము. ఇచ్చట నొక్క ప్రాచీనకోట యుండెను. అంగ్లేయు లీపట్టణమును పాలించుచుండిరి. 1857 లో విప్లవము ప్రారంభ మగుట తోడనే యిదికూడ విప్లవ కారుల చేతులలో బడెను. ఇది బుందేలండుకు మధ్య నుండుటచేతను కాల్పీకోట చాలాబలమైన దగుటచేతను నానాసాహేబు సోదరుడైన రావుసాహేబు తన సైన్యములను తీసికొని కాల్పీని స్వాధీనము చేసికొని ఇచ్చట ననేకజేల సైన్యమును జేకూర్చెను; ఇచ్చట యుద్ధసామగ్గికూడ జాలవరకు బ్రోగుచేయబడెను.

లక్ష్మీబాయి కాల్పీ చేరినతోడనే రావుసాహేబు ఆమెను యధోచితముగా సత్కరించి యామె విడిదెను మంచి యేర్పాటులు గావించెను. మరునాడు మహారాణి పీష్వాను కలుసుకొని తన ఖడ్గము నాతని మోల నుంచి కన్నీరు గారుచుండ సవినయముగా నిట్లు బలికెను. “మిత్రాత్మ లీయసమాన ఖడ్గరాజమును, మాకిచ్చి యుండిరి. దీని పూర్వపుణ్య వశమున మాపూర్వులును నేనును గూడ

సంహరికర్మ లందు దీని నుచితోపయోగమునకు చెచ్చి సూధర్మ
నెరవేర్చితిమి. కాని యిపుడు నాకు మీసహాయ కృపావిశేష
లేకపోవుటచే నే నల్లారుముద్దుగా జూచుకొనిన మీఖడ్గమును
సమర్పించు కొనుచున్నాను.” అని యొక్తి యుక్తముగా బలి
ఈమృదువచనము లను వినుటతోడనే రావుసాహెబు ఝాన్సీ
స్థములో నతని సేన లామె కెట్టి సహాయమును జేయజాలనందున
యో విచారించుచు నిట్లుబదులు పలికెను. “నీవు ఝాన్సీ నుజే
ల పొచ్చిన కీర్తి ననుసరించి నేటివరకును శౌర్య ప్రతాపములను
టిందితివి. ప్రబలశత్రువులగు నాంగ్లేయుల ప్రచండసేన కావం
ను జంకక వారితో నొంటిరిగా ననేక రోజులు ఘోరయుద్ధ
సల్పితివి, నేడు ప్రపంచమంతయు నీశౌర్యమును యుద్ధకళా
దత్వమును పరాక్రమమునుజేనోళ్ళ గొనియాడుచున్నది. నీవంటి
వారు నీవంటి యాత్మగౌరవ ధనులు నాసేనలకు నాయకత్వమును
యెచ్చుచో నాయుద్దేశ్య మతిశీఘ్రముగానే సఫలము కాగలదు.
గూర్వల కాలములో సింధియా హోల్కారు గయక్వారు
దేలీలుమొదలగు ననేకసరదారులు స్వదేశ స్వధర్మ రక్షణార్థము
తమ ప్రాణముల నర్పించుటకు గూడా సదా సిద్ధముగ
డెడివారు. ఈ కారణముచేతనే మహారాష్ట్రజెండా అటక్
వెగురుచుండెడిది. ఈసమయమందుకూడ నాకు నీవంటి గూరుల
యమున్నచో దిరుగ నాజెనుకటి కాలమురాగలదు. కనుక నీఖడ్గ
మును స్వీకరించి తిరుగ నాకు యధాప్రకారముగానే సహాయము
గోరు చున్నాను.”

రావుసాహెబ్ నిట్లు పలుకుటతోడనే మహారాణి ఖడ్గమును దీసి
యొలులో నుంచెను.

మహారాణి పీష్వాయాజ్ఞను బడసి మరల సంగ్రామ ప్రయత్న
ను గావింప నిశ్చయించుకొనెను. రాణి లక్ష్మీబాయి కార్పిచేరి
స్నేహములను తయారుచేయుచున్నదనువార్త తెలియుటతోడనే
దానవాబు, వానపురరాజు యితర జమీందారులు మొదలగువారం

దరును దమతమ సేనలనుగూడ రావుసాహేబు సహాయార్థముపంపించిరి. ఈవిధముగ కాల్పిలో లక్ష్మీబాయివలన నూతనోత్తేజము గలిగెను; బహువిధసమరసన్నాహములు గావించబడుచుండెను.

లక్ష్మీబాయి కాల్పిలో జేరుననువార్తఝాన్సీకోటలో ప్రతి ధ్వనింపగనే కోజుదొరగుండెలు ఝల్లుమనెను. కాల్పిలో యుద్ధప్రయత్నములు జరుగుచుంట తెలిసికొని యతడు ఝాన్సీకోటను రక్షించుకొనుటకు సర్వప్రయత్నములను గావించి కాల్పిపైకి బోవుటకు నిశ్చయించెను. అతడు తన సేనలను భిన్నభిన్నభాగములుగ విభజించి మేజరుగాల్ మేజరు ఆర్ మొదలగు వీరులను ముఖ్యాధికారులుగ నియమించి ఏప్రిల్ 25 వ తేదీని కాల్పిని మట్టడించుట కాజ్ఞయిచ్చెను.

మహారాణి లక్ష్మీబాయి పీష్వానైన్యమును తయారుచేయుచున్నదనియు, నామెతిరుగ ఝాన్సీని పట్టుకొనుటకు కృతనిశ్చయురాలై యున్నదనియు, తాత్యాతోపె, వానపురరాజు బాంధానవాబు మొదలగువారపుడే సేనలతో కోంచ్ గ్రామమువరకు వచ్చిరనియు రోజుదొరకు తెలిసెను. జంటనే యతడు మేజరుగాల్కుకొంతనైన్యమిచ్చి కోంచ్ గ్రామము పంపించెను. అచట నయిదువందలమంది విప్లవకారులుండిరి. ఇరుపక్షముల మధ్యను ఘోరయుద్ధము జరిగెను. చివరకు విప్లవకారు లోడిపోయిరి. కోట అంగ్లేయుల చేతులలోబడెను. ఈసేన బేత్వానదిని సమీపించుసరికి మేజరు ఆర్ సేనగూడ దీనిని కలిసికొనెను. వానపుర, కాహాఘరురాజులు విప్లవకారుల సహాయార్థము సేనలను కోంచ్ గ్రామము పంపిరి. కాని వారచటకు జేరకుండగనే మేజరుఆర్ వారితో దలపడెను. కోటరా గ్రామమువద్ద యుద్ధము జరిగెను. అంగ్లేయులొడిపోయిరి. విప్లవకారులు కోంచ్ గ్రామము చేరి తాత్యాతోపెను కలిసికొనిరి. ఇంగ్లీషు సేనలగూడ కోంచ్ గ్రామము చేరెను. దారిలో వారు లోహరీ కోటను బట్టుకొనిరి. ఇది కోంచ్ గ్రామమునకు పదిమైళ్ళ దూరము లోనుండెను.

ఈ కోటలోనుండి యంగ్లేయులు కోంచ్ గ్రామముపై కురకుట చాల నునాయాసముగ నుండెను.

అక్కడనుండి కోంఛ్ గ్రామముపైకి రోజుదొర సేనలను బంపించెను. విప్లవకారులు తమసేనల కర్రభాగమందే యెక్కువ కట్టుదిట్టములను జేయుచుండిరను సంగతి గ్రహించి యతడు వానివెరుకభాగముపై బడుటకు దనసేనల నాజ్ఞాపించెను. కోంఛ్కు పరునాల్గు మైళ్ళదూరములో నాంగ్లసేనలను నిలిపి నగపురము, చుమేరే మొదలగు గ్రామములలో నొక్కొక్క భాగమునుంచి రోజుదొర యుదమునకు తయారయ్యెను. విప్లవకారుల సైన్యము కోంఛ్ గ్రామములో కొద్దిగానుండెను. తాత్యాతోపె వానపురరాజులు గ్వాలియరునుండివచ్చు సేనల కెదురుచూచుచుండిరి. అంగ్లసేనలు వచ్చుచున్న వనువార్త వారికి తెలియుటతోడనే వారు తుపాకుల నొక్కసారిగా పేల్చుట ప్రారంభించిరి. రోజుదొర తనసేనలను విభజించి యనేక స్థానములం దుంచుటచే నివన్నియును వృధయయ్యెను. అంగ్లసేనలు నాలుగు మూలల నుండియు తుపాకులను, కాల్పుట మొదలిడిరి నీనితో విప్లవకారుల ఆశ్చికదళము చిందరవందరయై రణభూమి నుండి పరుగెత్త నారంభించెను. విప్లవకారు లొక్కప్రక్కనే గట్టుదిట్టముచేసిరి. పల వైపులనుండియు నాంగ్లేయులు ముట్టడించుటతోడనే వారు మైదానము మీద పరుగిడ నారంభించిరి. పన్నెండు గంటలకు కోంఛ్ గ్రామము నాంగ్లేయులు ముట్టడించిరి. తాత్యాతోపె, వానపురరాజు మొదలైనవా రాంగ్లేయుల నోడించుట కనేక ప్రయత్నములను చేసిరి. చివరకు వారు విఫలమనోరథులై సేనలను తీసికొని కాల్పీకి బోయిరి. విప్లవకారుల ఫిరంగులు, గుండ్లు తుపాకులు మొదలగు యుద్ధసామగ్రియంతయు నాంగ్లేయుల వశమయ్యెను.

మహారాణి లక్ష్మీబాయి కీయుద్ధముతో సంబంధమేమియును లేదు. రావునాహేబు, బాందానవాబులే యీ యుద్ధమున కాధిపత్యమును వహించి నడిపించిరి. కాని వారైనను తగిన బందోబస్తు గావింపకపోవుటచే సైన్యమంతయు చిందరవందగ యయ్యెను.

రోజుదొర కోంఛ్ గ్రామమును పట్టుకొనినతరువాత కాల్పీపైకి బోవ నిశ్చయించెను. తొలివలో సతనికి విప్లవకారు లనేకకష్టము

లను కలిగించుచుండిరి. అత డసామాన్యప్రజ్ఞ కలవాడు: యుద్ధ చతురుడు. అటంకముల నన్నింటిని చేదించుకొనుచు నతడు కాల్పీ సమీపించెను. ఈసమయమున నతనికి కమాండరిన్-చీఫ్ డెబ్బది రోడవ పటాదళములోని రెండభాగములను ఒక సిక్కు పటాలమును ఒంటెలదళమును పంపించెను. ఇట్లు సర్ హగోబ్రా తన సేనలతో కాల్పీజేరి శత్రుబలమును దుర్బలస్థానమునుండి ముట్టడింప జూచుచుండెను.

లక్ష్మీబాయి పరిస్థితు లన్నింటిని చక్కగా గమనించుచుండెను. కొంచ్ గ్రామములో విప్లవకారు లోడిపోయి కాల్పీకి పారి వచ్చుటతోడనే యామె రావుసాహేబుతో నిట్లు చెప్పెను. “కొంచ్ యుద్ధములో మీరు గావించిన సమరసన్నాహము లేవియును బాగుండలేదు. ఈ సమయముందైనను మీరు సరియైన కట్టుదిట్టములను గావించినగాని లాభములేదు. సరియైన శిక్షణము కట్టుబాటులు లేని సేన యెన్నటికిని జయంపనేరదు యోగ్యమైన వ్యవస్థ యుండ: బట్టియే అంగ్లేయులు విజయులగుచున్నారు. అంగ్లేసైన్యములోని సేనాపతు అందరును దమతమ పనులందును యితరపనులందును గూడ బహుశుశురు. వారి శిష్యాలు యుద్ధకళాప్రణాళిలు, ఆజ్ఞల నుల్లంఘించనివారు. వారి సర్వసైన్యములకు నొక్కడే సర్వాధికారి కలడు. అతని యాజ్ఞల ననుసరించియే సమరసన్నాహమంతయు జరుగుచుండును. మీరెంతకాలము మీ సేనలను అవ్యవస్థపాలుచేయుచు కేవలమొకమూకవలె నుంచుదురో అంతకాలము మీ రాంగ్లేయులను జయింపజాలరు. మీరు మొట్టమొదట యుద్ధప్రదేశమును పరీక్షించుకొని సీరంగులు వగైరాలను స్థాపించుటకు వేదికలను నిర్మించుకొనవలెను. అచ్చట బుద్ధికాలురును కార్యశుశులురును నగు వీరులనే నియమించవలెను.”

రావుసాహేబు సలహా కొంతవరకు నచ్చెను. కాని యతనితో స్వాభిమాన, యీర్ష్యాపిశాచములు ప్రవేశించెను. విప్లవకారులలోనేమి అంగ్లేయులలోనేమి రణప్రాధులగువారిలో లక్ష్మీబాయిని

మంచి నా రెవరును తేరని యతడెరుగకపోలేదు. అయిననీమి!
సర్వపై న్యాధిపత్యము నొక స్త్రీ కిచ్చుచో తన ప్రతిష్ఠకు భంగము
వచ్చునను మరభిమాన పితాచ గ్రస్తుడగుటచే నతడే సర్వ పై న్యాధి
పత్యమును వహించి ముఖప్రీతికొరకు లక్ష్మీబాయిని నెట్లయినసంతోష
పెట్టవలెనని రెండువందల యేబది గుట్టపుదళము నామెకు స్వతం
త్రిముగ నిచ్చి యమునానదియొడ్డున నుండ నియమించెను. ఒక
ప్రక్కను బాందా నవాబు నేనను, మరియొకప్రక్కను రోహిల్లండు
వంచి వచ్చిన రోహిల్లాలను, బంగాళాదేశపు కాల్యలమును నియమిం
సెను. ఆంగ్లేయులువచ్చు మార్గమున బుందేలీ లుంచబడిరి. పెద్ద పెద్ద
రంగులు వేదికలపై నమర్చబడెను. లక్ష్మీబాయి తన చిన్న సేనను
సికొని వారి నందరను రణ శూరులనుగ తయారుజేసి యుత్తరతీర
లను సంతరించుటకు బూనుకొనెను.

ఏప్రిల్ 15 వ తేదీని ఆంగ్ల సేనలు కాల్పీ సమీపించు
చుండెను. విప్లవ కారులు వారిపై దుముకుటకు సిద్ధముగా
నుండిరి. గ్వాలియరునుంచివచ్చిన విప్లవసేన తోడనే 25 వ
టాలపు కాల్యలముతో డిక్టోని యుద్ధముచేసెను. ఆంగ్లేయులుచాల
మంది మరణించిరి. అనేకులకు గాయములు తగిలెను. ఇంతమాత్రముచే
ఆంగ్లేయులకెట్టి గొప్పనష్టమును వాటిల్లలేదు. ఆంగ్ల సేనలు తండ్రిోప
ండములుగా మిడుతల దండువలె వచ్చి పడుచుండెను.

కాని గ్వాలియరుసేన కింతటితో తల తిరిగిపోయెను. తమ
మియు భయము లేదనియు, జయము నిశ్చయమనియు వారు పొంగి
శ్రువు మైమరచి భంగును పూర్తిగా నేవించుచుండిరి.

16 వ తేదీని మేజరు ఆర్ సేనలు విప్లవకారులతో దలపడెను.
ఇంతమంది ఆంగ్లేయులు చనిపోయిరి; మరికొందరకు గాయములు తగి
ను. ఇంతలో సర్ హగ్నోజు తన సైన్యముతో దయాపురమును
ప్రముచేసెను. అచ్చట సేనలు విడిచిచేయుటకు చాల బాగుగ
ుండెను. అతడు వెంటనే విప్లవకారులతో యుద్ధమొనర్చి వారి
డించెను. ఈయుద్ధములో చాలమంది విప్లవకారులు హతులైరి.

తక్కినవారు వెనుకకు మరలిరి. మేజరుఆర్ సేనకూడా విప్లవ కారులపై పడి చాలామందిని సంహరించెను.

కోజుదొర యకాయకిని కాల్పీకి పోవలెనను నిశ్చయమును మార్చుకొనెను. కాల్పీమార్గ మతిభయంకరముగా నుండెను. అతడు గలావలీ గ్రామము చాల బాగుండుటచే నచ్చట తన డేరాను స్థాపించెను; కోంచ్ గ్రామములో జరిగిన పరాభవమునకు విప్లవకారు లెంతయో కోధోద్దీపితులై “యీసారి అంగ్లేయులను బూర్తిగా చిత్తుచేసెదము. లేదా మేము మా ప్రాణములను యుద్ధభూమిలో సమర్పించెదము” అని యుత్తరకుమార స్రజ్జలను జేసిరి. బ్రిగేడియరు స్తువర్డు. లెఫ్టినెంటు కలనల్ రాబర్టుసన్, లెఫ్టినెంటు గార్డను మొదలగు నాంగ్ల సేనానాయకు లొకవంక విప్లవకారులను చావ గొట్టుచు కాల్పీమీదకు బోవుచుండిరి. విప్లవకారులు తమ స్థానమును వీడి ముందుకువచ్చి యావేశముతో యుద్ధము చేయసాగిరి. దీనివలన విప్లవసైన్యములకు రక్షణస్థానము లేకపోయెను. ఈసమయమును కనిపెట్టి అంగ్లేయులు తమ తుపాకులను బారుచేసిరి. విప్లవకారు లెంత శౌర్యముతో యుద్ధముచేసినను లాభము లేకపోయెను. వారి కధిక నష్టము కలిగెను. వారు నేల విడిచి సాము చేసినట్లయ్యెను. కాల్పీ సేనయొక్క యగ్రభాగమున కపజయము కలుగుటతోడనే విప్లవకారులు భయభ్రాంతులు కాజొచ్చిరి. బాందానవాలు, రావుసాహేబు పీష్వా మొదలగువారు పారిపోవలెనని యోచించుచుండిరి. రణచండిర తమ మధ్య నున్నదనియైనను వారు గుర్తింపరైరి. ఈ సంగతిని లక్ష్మీబాయిపురుషుడైనరావుసాహేబుకు ద్వైతముచెప్పి “మీరిట్లుభయ భ్రాంతులగుటకవసరములేదు! నాయుద్ధకాళమునుగూడకొంచెముబరి క్షింపగోరుచున్నాను” అని చెప్పుచు దన యశ్వరాజము నధిరోపించితన చిన్న సైన్యమును వెంటబెట్టుకొని ముందుకురికెను.

అమె విద్యుత్తవలె మెరయు ఖడ్గరాజమును రులిపించుచు నాంగ్ల సేనల దక్షిణపార్శ్వముపై వాయువేగమున నురికివెడెను. ఈ భయంకర లేజమును జూచుటతోడనే అంగ్ల సేన లొక్కసారిగ వెను

కు మరలెను. గొప్పగొప్ప అంగ్లశూరులు ఖడ్గప్రహారములచే నేల
 గాల నారంభించిరి. వైటుఫీల్డు ఫీరంగులన్నియు నొక్కసారి కట్టు
 డెను. ఫరంగి ఫీరంగి పాలకు లెచ్చటి వారచ్చట కొయ్య బొమ్మల
 లె నిశ్చేష్టులై నిలచిపోయిరి. ఇంతేకాదు ! మహారాణి అంగ్లఫీరం
 గులదాటి ఇరువది యడుగులవరకు నభిమన్యునిపగిది విరోధి సైన్యము
 ను చేదించుకొనుచు పోయి శత్రుసంహారమును జేయుచుండెను.
 మహారాణియొక్క యీ యసామాన్య ప్రతాపమును జూచి మిగిలిన
 సైన్యసేనలుగూడ ధైర్యమును వహించి శత్రువుపైబడెను. ఇరుపక్ష
 మలవారును భయంకర యుద్ధమును సాగించిరి. మహారాణి తన
 యశ్వరాజమును వాయువేగమున బరువెత్తించుచు, తన యద్భుత
 సైన్యసైన్యముచే శత్రువును గుమాడుచు శత్రుఫీరంగులను దార్కొని
 పు డావీరస్త్రిని, ఆయావేశతేజమును, ఆశౌర్యలక్ష్మిని జూచి
 స్వామ్యయొక్క యితర సేనా నాయకులుగూడ నాంగ్లేయులపై కురి
 కి విప్లవకారులు జొన్నచేనుపై కురుకు మిడుతలదండువలె నొక్క
 సారిగా నాంగ్లసేనపైబడిరి. అసమయమున జరిగిన ఘోరసంగ్రామము
 లన విప్లవకారుల విజయ ముచేతిలో గున్నట్లు కాన్పించెను. మహా
 రాణి దంతములతో కల్లెమును కరచిపట్టి యశ్వరాజము నతిరయ
 నన బరువెత్తించుచు సవ్యసాచియై రెండుజేతులతోను దళతళ
 కరయు కరవాలము నాకాశ మండలమున ద్రిప్పుచు హననకర్మతో
 సహవరంగమున దాండవ మాడుచుండ ప్రత్యక్ష కాళికావతారము
 లె మూర్తీభవించెను. ఆ యుగ్రస్వరూపమును జూచియే శత్రు
 వలు సగము చచ్చుచుండెను. ఈయుద్ధములో నాంగ్లవీరుల పీచ
 పడంచ బడెను, ఫీరంగులవద్ద చావగా మిగిలిన అంగ్లఫీరంగి వేటు
 గాండు ప్రహతవీర్యులై పరుగిడనారంభించిరి. గుఱ్ఱములపైనున్న ఫీరం
 గులన్నియు చెల్లాచెడిరైపోయెను. అంగ్ల సేనలో హాహాకారము
 యలుదేరెను. ఇట్లుండ బ్రిగేడియరుస్తువర్లు తన గుఱ్ఱమును పరుగెత్తిం
 గొనుచు వచ్చి ఫీరంగి వేటుకాండ్రీ ననేకవిధముల యుత్సాహ
 రచెను; వారు కొంత ధైర్యమును దెచ్చుకొని మరల ఫీరంగులను
 పట్టునారంభించిరి. లక్ష్మీబాయి పీష్వాసేనను తీసికొని యతి వేగ

ముతో నాంగ్ల సేనలపై బడెననియు తమ ఫిరంగులన్నియు కట్టుబడెననియు వినుటతోడనే సర్ హగోజు గుండెలు పీచుపీచు మనుచుండెను. వెంటనే యతడు ఒంటెల దళమును తీసికొని తానేదానికి సైన్యాధిపతియై య తి వే గ ము న వ చ్చి కాల్వీ సేనపై బడెను. విప్లవసేనలు చాల కాల మాంగ్ల సేనతో ఘోరయుద్ధము జరిపెను. ఇంతలో వారిపై నెనుబడియారు యిరువదియైదు నెంబరు పటాలములలోని శూరులు గూడ వచ్చిపడుటతోడనే విప్లవకారులు చిందర వందర కాజొచ్చిరి. సర్ హగోజుయొక్క ఒంటెలదళము పైనుండి గుండ్లగుర్తు మతి తీవ్రముగా విప్లవకారుల నొప్పించెను. కాల్వీసేనలు పారిపోవ జొచ్చెను. లక్ష్మీబాయి తన సేనలకు దీసికొని అంగ్లేయుల ఫిరంగుల నణచివేసి వారిని వెనుకకు గొట్టుట కనేక ప్రయత్నములను జేసెను. కాని పీష్వాసేనల సాహస ముడుగుటచే న్నారామెతో రాజాలక యామెకెట్టి సహాయమును జేయరైరి! ఆమెయొక్క తెయు యెంతసేపు ముందుకు పోగలదు! దాని వలన లాభ మేమియును లేదని యామె కూడ నిరాశచేసిగొని పీష్వాదేరాకు మరలెను. కాల్వీసేనలు పారిపోవుటను జూచి రోజు దొర తన సైన్యములతో నాలుగువైపులను వారిని మట్టడింప నారంభించెను; విజయోత్సాహముచే నాంగ్ల సేనలు శత్రుసంహారమునందు తమ కసిదీర్చుకొనుచుండిరి. వారికి దొరికినవారినందరను చావగొట్టిరి. వెయ్యిమంది విప్లవకారులు భయభ్రాంతులై యమునానదిలో బడిరి. పీష్వాసేన యెంత యున్నవేమి? వారి కేళిక్షయమునులేదు. కనుకనే సుశిక్షితులైన సర్ హగోజు తన సేనలతో వారిని నునాయాసముగ నోడించెను.

విప్లవకారులను యుద్ధస్థలమునుండి తరిమివేసి కాల్వీలో బ్రిటిషుజెండా నెగురవేయుటకు సర్ హగోజు నిశ్చయించి బ్రిగేడి యరుస్తువర్తును యమునానదియొడ్డునుండి రమ్మని నియమించి తాను స్వయముగా కాల్వీచేరెను. అంగ్లేయులు సట్టణములో స్వేచ్ఛగా బ్రవేశించిరి. విప్లవకారులు కొంతసేపు పోరాడి పారిపోయిరి. బాందా నవాబు రావుసాహేబు పీహ్వా, లక్ష్మీబాయి మొదలగు వారతి.

మత్కారముగా సంతకుమునుపే కోటను విడిచిపోయిరి. ఆంగ్లేయులు కోటను యుద్ధముక్కరలేకుండగనే స్వాధీనము చేసికొనిరి. వుసా హేలు తాత్యతోపే మొదలగువారు సంవత్సరము పొడుగును కష్టపడి సంపాదించిన యుద్ధసామగ్రియంతయు నాంగ్లేయులమయ్యెను. ఆంగ్లేయులకు ఒక్కసారి 60000 పౌనులమందు ల్వీకోటలో లభించెను. దీనినినిట్టి ఫిరంగులు, తుపాకులు; ఖులు మొదలగునవన్ని వారికి దొరకెనో మనమూహించు కొనఁబ్బను. యాధార్థమైన శిక్షణ లేకపోవుటయే విప్లవసేనలోడిపోవున కారణమని దీనివలన పూర్తిగా స్పష్టమగు చున్నది.

సర్ హగ్నోజు అనేక కష్టములను సహించి కాల్పీయుద్ధములో యించినందులకు గవర్నరు జనరల్ కానింగు వాని నిట్లభినందించెను, నేటివరకును మీరు గాంచుచున్న జయపరంపరలలో నీవిజయ మత్రిముఖ్యమైనది. ఈవిజయమునకు నేను మిమ్మలను మీతో పనిచేసిన శూరులగు సైనికులను నెక్కువగా నభినందించుచుచున్నాను.” ఈ కారముగా సర్ హగ్నోజు మధ్యభారతదేశములో విప్లవకారుల దర నణచివేసి బ్రిటిషుజండా స్థాపించెను. తరువాత కమాండ చీఫ్ కాంబెల్ తన స్వాధీనములోనున్న సేనలను రెండు భాగాలు చేసి ఝాన్సీగ్వాలియరులను బందోబస్తుచేయుటకు బంపించెను. గ్నోజు యుద్ధము మొదలయినది లగాయితు కఠిన బరిశ్రమముచుండుటచే నలసిపోయి సెలవుదీసికొని బొంబాయికి పయనమొనెను.

రూపీ ల క్షీ బా యి

౭

గ్వాలియరుయుద్ధము—లక్షీబాయివీరకయ్య.

కాల్పిలో బ్రిటిషుజండా యెగుగవేయబడెను. రావుసాహెబు యుద్ధములో చనిపోగా మిగిలిన సేనలతో పారిపోయి గ్వాలియరుకు నలుబదియారు మైళ్ళ దూరములోనున్న గోపాలపురమును గ్రామమును జేరెను. లక్షీబాయికూడ నతనితోడనే యుండెను. పీష్వా సేనానియగు తాత్యాతోపె కోచ్ గ్రామములో నోడిపోయినతరువాత నతని ముదుసలి తండ్రిని కలుసుకొనవలెనని చరీయను గ్రామముకు బోయెనట. కాల్పిపరాభవమును వినుటతోడనే యతః తత్యాతురశతో బరుజెత్తుకొని వచ్చి గోపాలపురములో పీష్వాను కలుసుకొనెనట. బాగాదా నవాబుకూడ పరుగెత్తుకొనుచు గోపాలపురము జేరెను:

రావుసాహెబు, బాందానవాబు, తాత్యాతోపేలు ముగ్గురును కలసి ముందుచేయవలసిన కర్తవ్యమును గురించి తెన్నుగానక నేమి చేయుటకును తోచక దీర్ఘాలోచనలను సలుపుచుండిరి. 1856 జూను నెల మొదలు ఉత్తరహిందూ స్థానమందెచ్చటజూచినను సాగరు, కాల్పి, రూపీ, అగ్రా, లక్నో, కాన్పూరు మొదలగు ననేకస్థలములందు విప్లవజండా యెగురుచుండెను. కాని యిపుడు 1858 లో తిరుగ నాంగ్లసామ్రాజ్యము ప్రతిష్ఠింపబడెను. ఎచ్చట జూచినను యూనియన్ జాక్ పతాకమే యెగురుచుండెను. విప్లవకారుల సైన్యములు చాలవరకు యుద్ధములో చనిపోయెను. మిగిలినవన్నియు చెల్లాచెదురై పోయెను. వారికోటలు, వారిపట్టణములు, వారి ధనము, వాఘీరంగులు, మందుగుండుసామాగ్రి యంతయు నాంగ్లేయులవశమై పోయెను. ఇందువలన శత్రుసేనలంతకంతకు బలపడుచుండెను. యుద్ధము చేయుటకా ఆయుధములు లేవు; ధనము లేదు; సైన్యము లేదు. ఊరకొనుటకా వీలులేదు. అంగ్లేయు లొకవంక తరుముకొనివచ్చు

డిరి. ఇట్టి సంకటసమయములో నేనుయును దోచక రేయిం
బ్బి పైన పేర్కొనబడిన విప్లవనాయకులు ముగ్గురును గ్రాహగ్రస్త
ద్రాక్షముభంగి “ నీవేతప్ప నితఃపరంబెరుంగ దీనునిన్ గావవే”
అనందమున చింతానిమగ్నులై యుండిరి.

కాని వారిప్రక్కనున్న సింగపుగొడమ మేల్కొనియే
ండెను; రాణీలక్ష్మీబాయి హృదయమునుండి పొంగి పొంగి తేజ
మండిన తాత్రతేజ మామెను దప్ప మరెవ్వరికి దృగ్గోచరము
లదు!

ఆమె జయాపజయములకు వెరువక సమయము దొరకినపుడెల్ల
గ్గేయులతో యుద్ధముచేయుటకే దృఢనిశ్చయమై యుండెను
రోమణివలె మరియొక సారి రణరంగమున కురికి తన యద్వితీయ
వ్యలక్ష్మిని బ్రదర్శించి విజయలక్ష్మిని బడయవలెనని లక్ష్మి సదా
చుచు కాలము కొరకు వేచియుండెను.

రావుసాహెబు పీష్వాచింతాకాంతుడై యున్నాడను సం
యామెకు తెలియుటతోడనే ఆమె రావుసాహెబు డేరాకు స్వయ
గా బోయి యతని నిట్లుపశమింపజేసెను.

“నేటివరకును శౌర్యమును జూపిన మనవీరు లందరు నేదో
క యభేద్యమైన గోట నాశ్రయముగా దీసికొనియే యట్లుచేసిరి
సల్మానుల నోడించి హిందూసామ్రాజ్యమును స్థాపించిన ఛత్ర
శ్రీశివాజీ మహారాజు గూడ సింహగఢ, రాయగఢ, తోరణ
దలగు కోటలనుబట్టుకొనెను. మొట్టమొదటనే యత డాత్మరక్ష
ను, యుద్ధముచేయుటకును యోగ్యమగు ప్రచండదుర్గములను
రక్షము చేసికొనెను. తరువాత నతని పరాక్రమమును శౌర్యమును
పి సామ్రాజ్యమును స్థాపించెను. కనుక నీప్రాచీనయనుభవ
కు బట్టికూడ కోటలేకుండ మనము యుద్ధముచేయుట వృధయని
మగు చున్నది. ఝూన్సీ కాల్పిలవంటి యసామాన్య దుర్గ
ను మనచేతులలో నుంటచేతనే మన మింతకాల మాంగ్లేయు
ల ఘోరయుద్ధమును చేయగలిగితిమి. మన దురదృష్టముచే

నిప్పు డవి మనచేతులలోనుండి జారిపోయినవి. కనుక మన మిప్పు డొక ప్రచండదుర్గమును బట్టు కొనుట ముఖ్యవసరము. మన మిప్పు డెచ్చటికి పారిపోయినను అంగ్ల సేనలు మనలను దరిమి నాశము జేయువరకు నూరకుండవు. ఏమి జరిగినను జరుగుగాక! మన మెట్టిఫల మును గురించియు ధ్యానింపక నిప్పు డేదో యొకకోటను పట్టుకొన వలెను. దానిని మద్దతుగా తీసుకొని యాంగ్లేయులతో బోరి విజయ మును సంపాదింపవలెను. ఇదియే మన మిపుడుచేయవలసిన కర్తవ్యము. లక్ష్మీబాయి చెప్పిన యీ సలహా వారికందరకును శ్రోతృశక్తిని గలిగించెను. వారు దాని నామోదించి యేకోటను పట్టుకొనుట యోగ్య మును విషయమును మరల నామెనే యడిగిరి. ఈసమయమున ఝాన్సీ లేక కాల్పికోటలను బట్టుకొన యత్నించుట శత్రుసమ్ముఖమున బడుట తప్ప మరొండు కానేరదు. గ్వాలియరుకోటను ముట్టడించి సింధియా సర్కారు యొక్కయు నతని సైన్యముయొక్కయు సహాయమును దీసికొనవలెను; అచట రాతికోట నాశ్రయముగా జేసికొనుచో మనము కొంతకాలము యుద్ధము సాగింప వచ్చును; విజయమును పొందగలమను యభిలాషగూడ నప్పుడు మనకు బూర్తిగా గనీలు గలదు.” అని యామె ప్రత్యుత్తర మిచ్చెను. ఆమె యొసగినగ యద్భుతసలహానుగురించి కలనల్ మేలిసన్ యిట్లు వ్రాయుచున్నాడు:

“విప్లవనాయకులకు పరుస్థితులన్నియు జాల విషయమగును, అపాయకరముగను కాన్పించెను. కాని ప్రతి అపాయమునకు నేదో యొక యుపాయము తట్టుచుండును; అట్లేయత్యంత సాహసముగా గోచరించినట్టి యొక యుపాయము నా విప్లవనాయకులలో నొకరు కనిపెట్టిరి. దాని నెవరు కని పెట్టిరో దృఢముగా తెలియదు; కాని యావిప్లవనాయకులగు పీష్వా, బాందానవాబు, తాత్యాతోపే, లక్ష్మీ బాయిల నలువురి పూర్వచరిత్రలను బట్టి పరిశోధించినచో మనము రావుసాహెబు పీష్వా, బాందానవాబుల శక్తిసామర్థ్యములను గురించి యాలోచింప నవసరమేలేదు; అట్టి సాహసము, అట్టి దూర దృష్టి, అట్టి నిపుణతగల పథకమును గనిపెట్టుటకు గావలసిన ధీశక్తి

శీలముగాని వారిలోలేదు. ఇక మిగిలిన తాత్యాతోపే లక్ష్మీ
 లలో తాత్యాతోపేను గూడ మనము విడచిపెట్ట వచ్చును.
 కట్టి ధైర్యసాహసములు లేకపోలేదు; కాని యతని జీవితములో
 గలిగిన జయ పరంపరలలో సత్యంత ప్రధానమైన యీ
 సమై యతడు తనను గురించి వ్రాసికొనిన స్మరణములలో నెచ్చ
 తానే దానిని నిర్వహించినట్లు పేర్కొనియుండెను. ఇక ఝాన్సీ
 బాయికే ఈమహోత్కృష్ట కార్యములకు గావలసిన ధీశక్తి,
 సాహసములు, ఆశాపాశములను ఛేదించుట మొదలగు నద్భుత
 లు చెల్లును. ద్వేషము, పగదీర్చుకొనుట శత్రురక్తమును జ్ఞా
 నలెననుకోరిక జయించుట కేమాత్రమక కాశమున్నను సమ్మెలు
 మి వేయవలెనను నిచ్చ మొదలగువానిచే నామె యీ కార్యము
 బోధింపబడెను; జయించుట కామెనుగల యవకాశముల
 కు గుర్తింప గలిగెను. తాననుకొనినట్లు మొదటిదెబ్బ గూబ
 యమనునట్లు తగులునెడల యద్భుతము మారిపోవచ్చునని గూడ
 మె తలచెను. తనన్నేహితులలో నొకడగు రావుసాహేబు
 పై నామె కపారమైన పలుకుబడి గలదు. ఆమె చెప్పినట్లుతడు
 చుచుండెను విప్లవ కారులు గోపాలపురములో చేయఁజ్చయించు
 న సాహసకార్యమును ధైర్య సైర్య రాశియగు లక్ష్మీబాయియే
 చించి తనన్నేహితుల నందర నొప్పించెనను సూహ సత్యమే
 నుట కెట్టి సందేహమును లేదు. రావుసాహేబుపీష్వా, తాత్యా
 కే లీయుక్తికి మహారాణి ననేకవిధముల ప్రశంసించజొచ్చిరి. వా
 రుల నామె సలహాను బూర్తిగ నామోదించిరి. తాత్యాతోపే యిది
 గో ననేకసారులు గ్వాలియరు రహస్యముగా వెళ్ళి యచ్చట
 ప్బరు యొక్కయు సేనల యొక్కయు మనోగతమును గ్రహించి
 యుండును. ఈవార్తవినుటతోడనే పీష్వాసైన్యములోని సరదారు
 గూడ కొంత జయాభిలాష జనించెను. ఈవిధముగా మహారాణి
 హా ననుసరించిగ్వాలియరుకోటను పట్టుకొనవలెనను కృతనిశ్చయ
 తో వారందరును గ్వాలియరుపైకి దండువెడలిరి.

గ్వాలయగు మహారాజుపేరు జయాజీరావు సింధియా. ఈ జయాజీరావు యింగ్లీషువారిచేనోడింపబడి వారి రెసిడెంటు యాజ్ఞాను వర్తియై మెలగుచు పేరుకు రాజ్యమును తానే చేయుచుండెను. ఇతడుబహుబుద్ధి మంతుడు, పరాక్రమవంతుడు. మీరటు, ఢిల్లీ మొదలగు ప్రదేశములలో విప్లవము బయలుదేరుటతోడనే సింధియా సర్కారు సేనలలో గూడ నలజడి బయలుదేరెను. ఇతని సైన్యము 10000 మంది యుండెను. వీరందరునుగూడ బ్రిటిషు ప్రభుత్వముపై దిరుగుబాటు చేయనుత్సహించుచుండిరి. కనుక జయాజీరా వీసంగతి కనిపెట్టి తన సైన్యములో చాల భాగమును లెట్టివెంటు గవ్వరు సహాయము కొరకు అగ్రా పంపించెను. మరికొంత భాగము నిటావా ప్రాంతముకు బంపెను. జయాజీరావు యింగ్లీషువారి కత్యంతిష్ఠి హితుడు. అతని దివాను దినకరరావు రాజకీయ ధురంధరుడు. వీరిరువురును గ్వాలియరులో విప్లవమురాకుండ ననేక ప్రయత్నములను జేయుచుండిరి; చివరకు జూను 14 వ తేదీని నీ సాయులు తిరుగుబాటు చేసి యాంగ్లేయుల భవనముల నంటించి మేజరు జేమ్స్, షెరీఫ్, కప్తను హాకిన్సు, స్టువర్టు మొదలగు నధికారులను చావగొట్టిరి. కప్తను మేకఫరుసకా రెసిడెన్సీలోనున్న అంగ్లస్త్రీలను, పురుషులను, పిల్లలను పెద్ద సైన్యముతో అగ్రాకు బంపివేసెను. ఈ సందర్భములో జయాజీరావు ప్రభుత్వమువారికి చాల సహాయము చేసెను. ఇంతేకాక విప్లవనాయకుల నోడించి వారి బ్రయత్నములను విఫలము గావించెను. విప్లవకారులు సింధియాసర్కారును తమకు నాయకత్వము గమింపకలసిన దనియు తన రాజ్యము తనకు సునామాసముగా రాగలదనియు నెన్ని సారులు చెప్పినను వినక తన ప్రభుభక్తిని బ్రకటించెను. అతడు విప్లవకారుల కంతమాత్రము నవకాశ మియలేదు. సేనయంతయు నాంగ్లయులకు విరోధులుగనే యున్నను జయాజీరావు, మంత్రి దినకరరావు మాత్రమే వారిప్రయత్నములను సాగనీయలేదు. కాని సైన్యమంతయు విప్లవముకొర కెదురుచూచుచుండెను. ఇట్టి సమయములో నొకటి రెండుసారులు తాత్యాతోపె గ్వాలియరు రహస్యముగా బోయియుండెను. అచ్చటి సరదారులందరును సమయము వచ్చి

“దు మీకు సహాయముజేయుటకు మేము సంసిద్ధులమై యున్నాము”
వాగ్దానము చేసి యుండిరి.

ఈవిధముగా గ్వాలియరులతో నొక అగ్నిపర్యతము లోలోన జ్వలించుచు సమయము కొరకు నిరీక్షించుచుండెను. హాగ్రోజు విప్లవ నొకప్రక్క నులిమివేసినను మరియొకప్రక్క నది రాజుచునే న్నది. ఆయోధ్యప్రాంతముననున్న రోహిణాలు, కాల్పీనుండి రిపోయివచ్చిన రావుసాహేబుసేన, సింధియాసర్కారుసేన యీ యిరువురును గలసినచో బ్రిటిషుప్రభుత్వ మెచ్చట నుండెడిదో మనము ప్రజాలము. కనుకనే గ్వాలియరు రెసిడెంటు మేకర్సరుసను గ్వాలియరులతో కూడ నొక యాంగ్లనైన్యము నుంచవలసినదని గవర్నరు రలుకు జాబు వ్రాసెను. ఆసేన వచ్చులోపలనే గోపాలపుర లో గ్వాలియరుపై దూకుటకు నిశ్చయింపబడి పీష్వానైన్యము నీంకూ ప్రభుత్వములొని అమన గ్రామమువరకును వచ్చెను. తాత్కాలిక యంతకుమార్తము గ్వాలియరు వెడలి దర్బారులొని మఖ్యుల దరను కలుసుకొనినట్లు మనము వినియే యుంటిమి. పీష్వానైన్యము వారందరు నాహ్వనించుచునే యుండిరి; రావుసాహేబు పీష్వా కూజీరావు కిట్లొక జాబు వ్రాసి పంపెను. “నేను నీవద్దకు స్నేహ వముతోనే వచ్చుచున్నాను. నీవు మన పూర్వులు బాంధవ్యమును రించుకొని నాకీసమయమున సహాయము చేయవలెను. అప్పుడు ను దక్షిణముకు పోగలుగుదును.” కాని యీ యంతరమునకు సరిగ్గా సమాధానము నీయక దీనిని రెసిడెంటుకు తెలియజేసి మంత్రిగన దినకరరావు ఆకటావికటముగా సంచరించెను. కాని పీష్వా సింధియా తన పూర్వులకు నొకరనియు, తప్పక సహాయముచేయునని నుదలంచి మే 27వతేదీని అమన గ్రామములో బ్రకేశించెను. కాని సింధియాయొక్క నుబేదారు కాల్బలమును, అశ్వకదళమును తీసికొని యతని మార్గమును నిరోధించెను. రావుసాహేబు పీష్వా తన గోదాను చూపుచు నతని నిట్లు ప్రశ్నించెను. “నన్ను నిరోధించుకు నీ వెవ్వడవు? సింధియా దినకరరావులకు నేనేమి తెలియజేసితిని? నీ యంతర మేమి? నా యంతరమేమి? నన్ను వా రెట్లు నిరోధి

ధించగలరు! నేను రావుపంతు ప్రధాన పీష్వానని నీవు గుర్తెరుంగవలెను. నేను స్వరాజ్య, స్వధర్మముల కొరకు రణకంకణమును ధరించియున్నాను. సింధియా యొక్క పూర్వులు మాకు చాకిరీచేసిరి. మేమేయతని కీరాజ్యము నిచ్చితిమి. సింధియా సేన యంతయు మాలోకలసిపోయెను. అసైన్యాధికారులనుండి నావద్ద కావ్యనపత్రములు వచ్చెను. తాత్యాతోపే ముందుగా గ్వాలియరుకు బోయి యధికారుల వందరను గలుసుకొని వారి మనోగతములను చెలుసుకొని వచ్చెను. కనుక మేమిప్పుడు తయారై వచ్చితిమి.

మాతో యుద్ధము చేయవలెనని నీ కేమైనను కోరికగలదా? రావుసాహెబు పీష్వాయొక్క యీ గంభీరవచనములను విని యాసుబేదారు మాట్లాడజాలకపోయెను. పైగా పీష్వాయొక్క ప్రచండ సేనతోపోరి లాభములేదనిగూడ యతడు గ్రహించి యుద్ధప్రయత్నములను విరమించుకొనెను. పిష్వా సైన్యము మే 30 వ తేదీని గ్వాలియరు కారు మైళ్ల దూరముననున్న బడాగావు అను చోట విడిసెను.

పీష్వాసింధియా సర్కారుకు వ్రాసినయుత్తరముమీద వాదోపవాదములు జరిగెను. సింధియా యొక్క సరదారు అందరు పీష్వాకు సహాయము చేయవలెననిరి. ఒక్క దినకరరావు, జయాజీరావులు మాత్రమే పరప్రభుత్వదాస్యమున కొడిగట్టిరి. పీష్వాకును తనకును గల ప్రాచీనసంబంధమును గాని స్వధర్మ, స్వరాజ్యాశయముల కొరకు పీష్వా పోరుచున్నాడను దృష్టిగాని సింధియా కంఠమాత్రమును లేకపోయెను. అతడు విప్లవకారుల కెట్టి సహాయమును జేయకపోవుట యేగాక వారితోపోరి వారినోడించెదనని శపథము చేసెను. అతడు వెంటనే పొలిటికలు ఏజంటు మేకఫరుసను కీవిషయములను తెలియపరచి యింగ్లీషుసేనలు వచ్చువరకును తాము విప్లవకారులతో యుద్ధములకు దలకడక పట్టణమును జాగ్రత్తగా కాపాడుకొనుచు యిరువురును కలసి వారిపై నొక్కసారి పడవలెనని నిశ్చయించుకొనిరి. కొద్దిమంది మహారాష్ట్రసిపాయిలను మాత్రము పీష్వా మార్గము నడ్డగించుటకు బంపిరి. కాని సింధియా యొక్క సరదారులు కొందరు వెంటనే

స్వాతో యుద్ధముచేయవలెనని పోతనహించిరి. దినకరరా విది
దని వారించుచున్నను జయాజీకాపు వినక సమరసన్నాహములను
వించి స్వయముగా తాను యోధవేషమును ధరించి మొలకు భిడ్డ
ను వేలగట్టి గుట్టముపై నెక్కి తన సర్వసేనలను దీసికొని జూన్
టవ తారీఖున బహోదరుపుర మను గ్రామమున విప్లవకారులతో
పడుటకు సిద్ధ మయ్యెను. అతనివద్ద నారువేల కాల్బలమును
స్పిండువందల గుట్టపుదళమును యేడు పెద్ద పెద్ద ఫిరంగులును
యందెను. అతడు సేనకంతకును గ్రమ్మమైన శిక్ష నొసగెను. అతని
ంగులకు ప్రాచీన ప్రాశస్త్యముగలదు. విప్లవకారుల నొక్కసారి
చ్చి వేయవలెనని యత డీ ఫిరంగుల నన్నిటికంటెను ముందు పెట్టించె
జెంటనే వేలకొలదిగుండ్లు పీష్వా సైన్యముపై గురిపింపబడెను.
పుసాహేబు పీష్వా తాత్యాతోపే లిద్దరును సింధియామహారాజా
తో యుద్ధమునకు డీకొనునని తలంపరైరి. ఈగుండ్లు తమ గౌరవా
నకై ప్రేలుచున్న నమస్కారములు (Salutes) అని వారను
ని యుద్ధమున కాజ్ఞాపింపలేదు; ఇంతలో సింధియా ఫిరంగు లిను
పించుచు పీష్వాసైన్యమును సమీపించు చుండెను. పీష్వాసైన్యములో
కలము బయలుదేరెను. రావుసాహెబు పీష్వా కీసంగతి తెలియుట
డనే విచారాకాంక్షుడై కర్తవ్య విమాధుడై యుండెను.

కాని సహస్రాక్షివలె సదా మేల్కొనియే యుండు లక్ష్మీ
బాయి యావంతయు చలింపక సైన్యముల నాయత్తమ జేయుచుండెను.

మహారాజి రావుసాహెబు పీష్వాను పోతనహపరచి
తనిని గ్వాలియరుపైకి తీసికొనివచ్చినను సైన్యమంతయు నామె
ధీనములో లేదు. అపె నిరుపమాన ధైర్య, శౌర్యములనుజూచి పీష్వా
నామె సలహా తన కవసరమగుటచే దీసికొనెనేగాని యామె చెప్పున
ంతయు చేయునో దనప్రతిష్ఠకు భంగమువచ్చునని గురభిమాన పూరి
డై యట్లు చేయుచుండెను. కనుకనే యీసమయమునకూడ పీష్వా
న్యములో గ్రమ్మమేమియును లేకపోయెను. అయిన నీవార్తవినుట
డనే లక్ష్మీబాయి తనతో రెండుకూడువందల అశ్వదళమును దీ

కొని యత్యంత రయమున సుప్రొత్థితిసింగిచందమున సింధియా సైన్యముపై బడెను. తాత్యాతోపెగూడ తన సైన్యమును భిన్న భిన్నభాగములుగా విభజించి శత్రు సైన్యములను మార్కొనెను. లక్ష్మీబాయి సుశిక్షిత మగు తన సైన్యమును దీసికొని సింధియా ఫిరంగులపై బడుటతోడనే వారు పికాపికలై పరువిడనారంభించిరి. సింధియా తరపున పోరుచున్న మరియొక సైన్యముగూడ తాత్యాతోపెనేనలను జూచుటతోడనే పలాయనమయ్యెను. కాని జయాజీరావు చాలకూరుడు. అత డావేశముతో దన సైన్యమును ముందుకుదీసికొనివచ్చి విప్లవ సైన్యముతో హోరాహోరీగ పోరాడసాగెను. ఒకప్రక్క కూరాగ్రేసరుడగు నొక రాకుమారుడు ప"పన్నెండువందలమంది జగజెట్టిలవంటి సిలేదారుపటాలముతో యుద్ధముచేయుచుండెను. మరియొక ప్రక్క దెవోపహతు గాలగు నొక యనాథబాలిక రెండ్రమాడువందల రణకుశలురతో యుద్ధమునకు దలపడెను. జయాజీరావు ప్రభుభక్తి తత్పరుడై పోరుచుండెను. లక్ష్మీబాయి స్వరాజ్య, స్వధర్మ పతాకములకొరకు బ్రాణముల నర్పింపనుండెను. ఇట్టి సుపక్షములవారి కరవాలములును గొంతసేపు నర శిరో ఖేలనతత్పరమై యుండెను. సింధియా యొక్క సేన లచిరకాలములోనే యలసట జెంది వెనుకాడుచుండ లక్ష్మీబాయియొక్క వీరు లుక్కుదక్కి శత్రు సేనలను స్వాహా చేయ నారంభించిరి. ఇక లాభము లేదని గ్రహించి జయాజీరావు దివాను దినకరరావు మొదలగువారిని వెంట బెట్టుకొని ధౌల్పూరమార్గమున అగ్రకు బారిపోయి మిత్రులగు ఇంగ్లీషువారి శరణుజొచ్చెను.

ఈ వార్త గ్వాలియరులో తెలియగనే రాజమహాలులోని వారందరు హాహా కారములు చేయ నారంభించిరి. అంతఃపుర స్త్రీలు అత్త రత్నకార్ధమై నరవరయను గ్రామమునకు బారిపోయిరి. విప్లవకారు లత్యుత్సాహముతో గ్వాలియరు పట్టణములో బ్రవేశించిరి: గ్వాలియరులోనున్న సరదారులు, రాజనీతి కోవిదులు తదితర సిపాయిలు మొదలయిన వారందరును గూడ తమయానందమును జెల్పి యుచ్చి నారంభించిరి, వెంటనే గ్వాలియరు సేనలన్నియ పీష్యానాహ్య

మచు నమస్కారార్థము Salutes) ఫిరంగులను ప్రేల్చుచుండిరి. సాహేబు పీష్వా యెట్టియాటంకమును లేకుండ పట్టణము నతి వముతో బ్రవేశించెను. ప్రజలందఱు నతనినే తమ ప్రభువుగ రించి యానందమున నోలాడుచుండిరి. పీష్వా రాజమహాలులో వేళించి జయపతాకము నచ్చట స్థాపించెను. మహారాణి లక్ష్మీమునెవలాభి' యను తోటలో విడిది చేసెను. తదితరు లందఱును భవనముల నాక్రమించుకొనిరి. ఈ విధముగా పీష్వాకు సునాసముగా సింధియా యొక్క రాజధాని లభ్యమయ్యెను. స్వధర్మ గాజ్యాదర్శకమైన జెండా యెత్తబడెను.

ఈ విధముగా పట్టణము నాక్రమించుకొనిన తరువాత తాత్యా అపేకి కొంత సైన్యమును పంపెను. కోటలోని యధికారులందఱు తరకే తాత్యాతో నేకమగుటచే కోట సునాయాసముగా నతని మయ్యెను. తాత్యా వచ్చుటతోడనే దుర్గమద్వారము లన్నియు నికొరకు తెరచివేయబడెను. కాని దుర్భేద్యమైన గ్వాలియరు తి కోటయు, నగణిత యుద్ధసామగ్రియు, సైన్యమును విశేషధన ను తమ యధీన మగుటచే తాత్యాకు కొంత గర్వము కలిగెను.

విప్లవకారులు పట్టణములో బ్రవేశించుటతోడనే అంగ్లాధి రి యుండు రెసిడెన్సీని తగులబెట్టిరి. అందులోనున్న సామగ్రి లంతయు దోచుకొనిరి. సింధియా సర్కారుయొక్క పురాణరాజ హాలు, అంగ్లాధికారుల భవనములు, దినకరరావు మొదలగువారి వేలీలు మొదలైనవి మట్టిపాలు చేయబడెను.

ఈ ప్రకారముగ గ్వాలియరు విజయముపూర్తియగుటతోడనే ధియా యధికార మంతరించి పీష్వాయధికారము స్థాపింపబడెనని చించు విజయధ్వనములు చెలరేగెను. దర్బారులోని గొప్పగొప్ప సదారులును, జాగీరుదారులును, సైన్యాధికారులును రావింపబడిరి. ధియా సర్కారు ఖైదుచేసిన విప్లవ సరదారులు నలుగురును విడి పబడిరి. తమ మిత్రకోటిలోనివారగు నితరరాజుల కాహ్వానము పబడెను. మూడవ తారీఖున “పుష్పవనము” అనుచోట గొప్ప

దర్బారు జరుపబడెను. సరదారులు, జాగీరుదారులు, సైన్యాధికారులు మొదలగువారందరు తమ తమ స్థానముల నలంకరించిరి. తాత్యాతోపే మొదలగు యోధులు యోధవేషములను ధరించి హాజరైరి! మంగళవాద్యములు మ్రోగుచుండ వందిమాగధులు స్తోత్రములుచేయుచుండ పీష్వా యత్యంత వైభవముతో రాజదుస్తులను ధరించి రత్నకిరీటమును, శిరోఽంధమును దాల్చి మణి, కంకణ హారవిభూషితుడై శుభముహూర్తమున సింహాసనానీనుడయ్యెను. అనేక వస్త్రాభరణములు బహుమతులీయబడెను. రామారావు గోవిందు అను నొక ప్రధానమంత్రికి వస్త్రము లియ్యబడెను. తాత్యాతోపే సేనాపతిగా నియమింపబడెను. అతనికొక రత్నస్థగిత భిక్షము ఒహుమతి చేయబడెను. తరువాత నెనమండుగురు ప్రధానులుగా నియమింపబడిరి. సైనికులకిరువదిలక్షల రూపాయలు పంచిపెట్టబడెను. పట్టణమంతయు కోలాహలముగా నుండెను. ఎచ్చట జూచిన నానందమయముగ నుండెను. సింధియాసర్కారు జాగ్రత్తతో గూడబెట్టిన ధనమనంతను రావు సాహేబుతిహుషారుగా ఖర్చు పెట్టుచుండెను. ఇక నిత్య బ్రాహ్మణ సంతర్పణలవిషయమై వర్ణింప నలవిగాకుండెను: పాతకాలలో వెయ్యిమంది వంటబ్రాహ్మణులహర్షిణములు పనిచేయుచుండిరి. పంచభక్త్యు పరమాన్నములతో షడ్రసోక్షేతములైన భోజనము అమర్చబడుచుండెను. రాజమహాలులో నీప్రకారము నిత్యము నూతనోత్సవములతో నిత్యకల్యాణము పచ్చతోరణముగా ‘సైన్లు’ మనుచుండెను. రావు సాహేబు పీష్వా తాత్యాతోపే మొదలైనవారవిరళ సంతోషవారధిలో మునిగి కర్తవ్యజ్ఞానమూఢులై ప్రవర్తించుచుండిరి. ఈ యవ్యక్తవ్యవహారమునకు లక్ష్మీబాయి యెంతయు దుఃఖాకాంతురాలై రావు సాహేబు ననేక పర్యాయము లిట్లు వారించెను. “మీరీ సమయమున నిట్టి భోగములను కట్టిపెట్టవలెను. ఆనందముతోను, ఉత్సవములతోను కాలము వృథాపుచ్చుట కిది సమయముగాదు. ఇది రణభేరులతోను, సమరసన్నాహములతోను శత్రువు పెదుర్కొనవలసిన తరుణము. మీరీ సమయమున విజయోన్మత్తతచే నానంద నిమగ్నులై యున్నారు. ఇదెంతమాత్రమును యోగ్యముకాదు. సింధియా యొక్క ఖజానా

కుంతయును సర్వసేనలును మీ యధీనములో నున్నవి వీనిని
 సనము సరిగా నుపయోగించుకోనియెడల మన యశయములన్నియు
 నూడిద పాలగును. అంగ్లేయులు చాకచక్యము గలవారు. వారు
 ము ప్రయత్నముల నెన్నడును విడుచువారు కారు. వారు మనపై
 నిమిషమందు వత్తుకో మనము చెప్పజాలము. మనమిట్లు స్థబ్ధులమై
 డియుందుమేని మననాశమున కంత కాలమో పట్టదు. కనుక
 రిప్పు డిట్టి యుత్సవములను కట్టిపెట్టి సేనలను తయారు చేయుట
 కుందు తత్పరులు గావలెను. సెనికుల నెక్కువగా నాదరించి వారి
 త్సాహము కలుగ జేయవలెను. ఇట్టి సవయమును వృథా వ్యయ
 రచరాదు. మన మనేక కష్టములను పడి కార్యసాధన కనుకూలించు
 ట్టి తరుణమును బడయ గలిగితిమి. కనుక మనము సావధానముగా
 ట్టిసమయమున యుద్ధప్రయత్నములను తేనికొనుటే ప్రధానకర్త
 వ్యము". కాని రత్నములవంటి యీ పలుకులన్నియు చెవిటివాని
 టుందు శంఖాదినట్లయ్యెను. పీష్వా బుర్రకివి యొక్కలేదు. “భ్రష్ట
 వ్యకావాగతిః” అనినట్లు వారు యధాప్రకారముగా నుత్సవముల
 కోను బ్రాహ్మణ సంతర్పణలతోను సంతృప్తిపడుచుండిరి. తాత్యా
 కోపెకూడ తన సైన్యమును జూచి మురియుచుండెను. అంగ్లేయులు
 న నేనతో యుద్ధము చేయజాలరనియే యతడు భావించుచుండెను.

కాల్పీయుద్ధమైన తరువాత సర్ హగ్గోజు మిగిలిన విప్లవకా
 రుల నందరను నాశనముజేయుట కేర్పాటులను గావించి బొంబాయి
 చేరిన సంగతి వినియేయున్నారము. కాని విప్లవకారులు గ్వాలియరు
 ప్రవేశింప నున్నారను వార్త యతనికి జూన్ ఒకటవ తేదీని తెలి
 పినను. ఈ వార్త వినుటతోడనే యతడత్యాశ్చర్యపడెను. వెంటనే
 యతడు చాలమంది తెల్లసిపాయిలను, నేటిపు సిపాయిలను, ఆశ్విక
 దళములను యిచ్చి మేజరు స్టవర్టు, మేజరు రాబర్టుసక్లలను బంపిం
 చెను. కాని వారు గ్వాలియరు జేరకమానుపే గ్వాలియరు జయింప
 బడుటయు వారరజుల గా పాఠా వలయు లేకను. ఈ వార
 వినుటతోడనే రోజుదొర దుఃఖాకాంతుడయ్యెను. అతడుపడిన

కష్టమంతయు వృధయై నట్లతనికి గాన్పించెను. వెంటనే యతడు వెనుకకు దిరిగి విష్ణువకారుల నోడించుటకు ప్రబల ప్రయత్నములను గావించెను. “ఈయుద్ధములో సర్వహాగ్రాజు వంటి రణపండితుడును యుద్ధకళానిపుడును తేనిచో పీష్వాచే పునరుజ్జీవితము గావింపబడిన మహారాష్ట్రాధికారము దక్షిణదేశ మంతటను విజృంభించి మన కట్టి దుస్థితి పట్టెడిదో యూహింపజాల” మని మేలెసను వాయుచు న్నాడు. రోజుదొర వెంటనే సర్వసైన్యాధిపత్యము వహించి గ్వాలి యరుపై సేనలను నడిపించెను. అంగ్లసేనలు సరాసరి గ్వాలియరు సమీ పముననున్న మురారిగ్రామము వచ్చి చేరినను రావుసాహెబుకు గాని తాత్యాకుగాని యీ సమాచారమే తెలియకుండెను. వారి యానంద ములో వారుపడి కొట్టుకొనుచుండిరి. మురారిలోనున్న సేనయంతయు సింధియాసర్కారు సైన్యము. ఈ సైన్యమంతయు విష్ణువకారులలో గలసిపోయెను. ఈ సైన్యములో మరఘిరంగులు, అశ్వకదళము, కాల్య అముమొదలగు యుద్ధసామగ్రియంతయు నుండెను. ఇవిగాక గ్వాలి యరుసేనలో రోహిలాలు, పఠానులు మొదలగు యుద్ధవికారదులు గూడ గ్వాలియరు సేనలో నుండిరి. కాని యెన్ని యున్న సేమి! పీష్వా, తాత్యాతోపే లంధప్రాయులై యిట్టి పరికరముల నుపయోగించు కొనక విందుల నారగించుచుండిరి. ఛత్రసతి శివాజీమహారాజు, బాజీ రావు, నానాఫడ్డు వీను మొదలగు మహారాష్ట్ర గూడులందరును దమ తమ సైనికుల బాహుబలముచేతను, నిష్టసైన్యము చేతను, మహారాష్ట్ర ప్రభుత్వమును ఆటల్ వరకును స్థాపించుయిండ రావు సాహెబు పీష్వా దాన ధర్మములచేతను, బ్రాహ్మణ సంతర్పణలచేతను స్వరాజ్యపతాకమును స్థాపింపబూనెను కాబోలును ! చిట్టచివర కాంగ్లసేన వచ్చుచున్న సంగతి తెలిసిన తరువాత పీష్వా తాత్యా తోపేను పిలచి సేనలను తయారుజేయుమని యజ్ఞాపించెను. తాత్యా తోపే స్వయముగా యుద్ధనిపుణుడను సంగతి మన మిదివరకే గ్రహించి యున్నాము. కాని యితడు గూడ పీష్వాతో విజయోత్సవములతో మత్తెక్కియుండెను, పీష్వా పట్టాభిషిక్తుడయ్యెను. కనుక నింగ్లీషు వారు తమపై యుద్ధమనకు వచ్చుచో నిరంజాలందరును వచ్చి

తమకు నహాయము చేయుదురని యతడు తలంచెను. కాని యీసమయ మందు దమకు సహాయము చేయువారెవరును లేరను సంగతి యతనికి తెలియుటతోడనే తాత్యా తెలివి తెచ్చుకొని యాధవేషమును ధరించి ప్రతిచోటను ఫిరంగులకొరకు వేదికలను గట్టుట కాజ్ఞాపించెను. అతడు స్వయముగా మురారి పరుజెత్తి దానిని రక్షింప బ్రయత్నించెను. అతని ప్రయత్నములు నిష్ఫలమయ్యెను. సర్ హాగ్రోజు అకస్మాత్తుగా మురారి పై బడుటతోడనే అచ్చటనున్న సైనికులు భయభ్రాంతులైరి. మురారి లోనున్న సైనికులలో కొందరు సింధియాకు విరోధులైన వారుండిరి. వీరు బహుపరాక్రమముతో యుద్ధముచేసిరి. విప్లవకారులలో గూడ కొందరు శూరులు వెనుదీయక పోరాడిరి. ఇట్లు రెండుగంటలవరకును ఘోరయుద్ధము జరిగెను. చివర కాంగ్లేయులే గెలిచిరి. విప్లవకారులు మురారి పీడి పారిపోవుటతోడనే యింగ్లీషువారు దానిని స్వాధీనము చేసికొనిరి.

ఈసమాచారము గ్వాలియరులో తెలియుటతోడనే ఆందోళన బయలుదేరెను. రావుసాహెబు పీష్వా కిప్పుడు తెలివివచ్చెను. అతడు తన సైన్యమున కుత్తేజమును కలిగించుటకు పైకివచ్చెను. బాందానవాబు కూడ పట్టణముయొక్క బురుజులను బందోబస్తు చేయుటకు బయలుదేరెను. తాత్యాతోపే యదివరకే మేల్కొని నేనను కూర్చుచు ఫిరంగుల నన్నిచోట్ల నమర్చుచు ఆశ్వికదళమును, కాల్యములను యథాస్థానముల నియోగించుచు భిన్నభిన్న సైన్యములను నిధానప్రదేశము లందలి త్వరత్వరగా యుద్ధప్రయత్నములను జేయుచుండెను. అతడు మహారాణి లక్ష్మీబాయిని సమీపించి యామె క్రూర వినముండై నిలచి “తల్లీ! యదివరలోవలెనే నీవు మాకీయుద్ధ సందు గూడ సహాయమును జేయ వేడుకొను చున్నాను” అని పలికెను.

ఈ వచనములు వినుటతోడనే మహారాణికి దుఃఖమువచ్చెను. ఆమె పీష్వా తాత్యాలతో సైనికశిక్షణమును గురించి యెన్నిసారులు విప్పినను వారు పెడచెవినిబెట్టి పీష్వాపదవిని పునఃప్రతిష్ఠించుచు మహోత్సవములలో నిమగ్నులై కార్యసిద్ధి కదనగుకాలము నైశ్చర్యోప

భాగములలో గడిసి జేసి అత్తనాశమును, భారతదేశదాస్యశృంఖలములను దెచ్చిపెట్టిరి. ఇట్టివిచార మామెక్కాదయమును వ్రక్కలు జేయుచుండ “భారతదేశమా! నీకింకను శుభదినములు పట్టలేదు. అట్లు కానిచో మానంటి నిర్భాగ్యులు నీకడుపుచిచ్చుకొఱకేల దాపరింతురు?” అని విలపించుచు ప్రార్థువుచుండెను. తాతీయాతోపే సందేహ మనస్సుతోను దైన్యవాణితోను ఆమెకు పదేపదే ప్రార్థింపనామె ఇట్లు పలికెను. “సహస్రప్రాకుములను గనిపెట్టి నిరంతరపరిశ్రమ చేయుచు నేటివరకు మరయు చేసినకృషియంతయు నిష్ఫలమగుమాచ నలు నాకు గాన్పించుచున్నవి. నేనుచెప్పిన సలహాయంతయు నీహ్వా యొక్క దురభిమాన దురాగ్రహములచేతను, విజయోత్సాహము చేతను బూడిదలో పోసిన పన్నీరుచందమామెను. అంగ్లసేనలు మన నెత్తిపై వచ్చిపడుచున్నను మరమింగను సరియైన సమరసన్నాహము లను గావింపలేదు. క్రమశిక్ష యంతమాత్రము లేని యిట్టి సైన్యముతో మనమాంగ్లయులతో పోరి యశమును సంపాదింపజాలము. కాని యిట్టిసమయములో మనదైన్యమును విడనాడినను లాభములేదు. మీరు మీమీ సైన్యములను యుద్ధసన్నద్ధులనుజేసి నలువైపులను నిపు ణులగు సరదారులనుంచి తగిన బందోబస్తు గావించి అంగ్లసేనల మార్గమును నిరోధించుడు. నేను నాధర్మమును నెరవేర్చుట కప్పు డును సిద్ధముగానే యున్నాను. మీరు మీకర్తవ్యమును మాత్రము విస్మరింపకుడు.”

ఈమాటలను వినుటతోడనే తాత్యాతోపేకు నూతనోత్సాహము కలిగెను. ఆమె మాటల నతడు శిరసావహించి గ్వాలియరుకు తూర్పుభాగమును రక్షించుభారము నామెకిచ్చివేసి తనసేవలతో మరి యొకవైపునకు పోయెను.

మహారాణి లక్ష్మీబాయి యిదియు తన యంతిమ యుద్ధమని గ్రహించి యద్వితీయ రణోత్సాహముతో దనసేవల నతిత్వరితముగా రణోన్ముఖులను గావించెను. ఆమె తన మామూలు యోధవేషమును ధరించి, యుత్తమాశ్వము నధిరోపించి శత్రుసంహారకేళియం దసమాన

కాతూహలమును బ్రదర్శించు తన ప్రాణతుల్యమగు రత్న స్థిత కరవాలము నొననుండి యూడబెరికి సైనిక నివహంబులకు శిక్షను గలప నారంభించెను. అసహాయమందలి యామె దివ్య స్వరూపమును, గంభీరస్వరమును, స్వధర్మ స్వదేశాభిమానములను జూచి యామె సైనికు లావేశపూరితులగుచు శత్రుసంహారోత్సృకతను బ్రదర్శించుచుండిరి.

బ్రిగేడియర్ స్మిత్ మేజరుహార్ లిద్దరును హగోజు యొక్క ఆజ్ఞానుసారము గ్వాలియరు కైదు మైళ్ళ దూరములో నున్న కోటా సరాయి యను గ్రామమున తమ సేనలను నిలిపి యచ్చటనుండి పట్టణముపై ఒడుటకు నిశ్చయించిరి. వీరిద్దరును గ్వాలియరు సేనలయొక్క వ్యూహారచనను బరీక్షింప నారంభించిరి. అవైపునున్న సేనలు మహారాణి యధీనములో నుండెను; ఫిరంగులకొరకు వేదికలంతటను స్థాపింప బడెను. పర్వతము యొక్క నిమ్నాన్నత ప్రదేశములలో సేనలు క్రమ శిక్షణలో నుంచబడెను. అభేద్యమైనవ్యూహము పన్నబడెను. శౌర్యసాహస సంపన్నులగు వీరు లగ్రభాగమున నుండిరి. వారివెనుక కొద్ది దూరములలో ఆశ్వికదళము, కల్పలము మొదలగున వతిచమ త్కారముగా కూర్చబడెను! తక్కిన యుద్ధ ప్రదేశములన్నియు నరికట్టబడెను. ఒక యెత్తైన ప్రదేశములో గొప్ప గొప్పఫిరంగు లమర్చబడెను. ఈ వ్యూహము దాటి ఆంగ్లేయులు పట్టణమును బ్రవేశింపట దుస్సాధ్యముగా నుండెను. పదహారవ తారీఖున బ్రిగేడియర్ స్మిత్ యుద్ధమును ప్రారంభించెను. ఆంగ్ల సేనలు ముందుకు బయలు పేరుట తోడనే లక్ష్మీబాయి తన ఘరంగి వ్రేటుకాండ్రను హుషారు చేసెను. ఔంటనే ఫిరంగి వర్షము కురిసెను. దానితో నాంగ్ల సేనలు చెల్లాచెదరై వెనుకకు మరలెను. లక్ష్మీబాయి యొక్క రణకూరు గు సరదారులును, ముసల్మానులును ముందు కురికి యాంగ్లేయులపై ఓడి ఘోరయుద్ధము చేసిరి.

ఆంగ్లేయుల గుట్టపుదళము మహారాణి నైన్యముపై నత్యావేశముతో పడెను. మహారాణి సరదారులు వారి నెదిర్చిరి; సంగ్రామము

మతిభీకరముగా నుండెను. ఇరుపక్షములవారును తమతమ పరాక్రమమును జూపుచుండిరి. మహారాణి సైనికులు ప్రాణములను త్యజించి కృపాణపాణులై విజయశ్రీని సాధించు తమకంబున శత్రుగణముపై కురికిరి. తల్వారుల ఝనాఝనధ్వనులు మారుమోగెను. అంగ్లసేనలు ప్రాణముల నటచేతులలో నుంచుకొనిరి. ఇంతలో కలనల్ రేన్సు, కలనల్ కేలీలు తమ సైన్యములను దీసికొని, బొంబాయి నేటివు కాల్బలమును ముందుంచుకొని మహారాణి సైన్యముయొక్క పృష్ఠభాగముపైబడిరి. మహారాణి సైన్యము నలుపైపులను యుద్ధము చేయవలసివచ్చెను. అంగ్లసేన లసంఖ్యాకముగా వచ్చుచుండెను. లక్ష్మీబాయి సైన్య మతికొద్దిగా నుండుటచే వెనుకకు తగ్గవలసివచ్చెను.

కలనల్ రేన్సు, బ్రిగేడియర్ స్మిత్ మొదలగువారి సమయమును గనిపెట్టి తమ తమ గుఱ్ఱపుదళములను దీసికొని శత్రుసైన్యమును చీల్చివేసి ముందుకు పోవలెనని ప్రయత్నించుచుండిరి. తన సైన్యము వెనుకబడిన సంగతి లక్ష్మీబాయి చూచుటతోడనే యామె తన యశ్వము నురికించుకొనుచు కరవాలము నాకాశమండలమున గిరగిర ద్రిప్పుచు సైన్యమున కగ్రభాగమున నిలిచి మేఘ గంభీర స్వరముతో సైనికులను ప్రోత్సహింప వారు సంగ్రామదేవతయగు లక్ష్మీబాయిచే ద్విగుణీకృతోత్సాహులై పోరసాగిరి. ఈవిధముగా మరత తుములయుద్ధము జరిగెను. మహారాణి సైన్యము కొంచెమైనను వారందరును వీరులు; క్రమశిక్ష నొంది మృత్యువు నాలింగనము జేయవచ్చిన ధీరులు. రావుసాహేబు సీప్వా, తాత్యాతోపెలు పెద్ద పెద్ద సైన్యముల ప్రోగుచేసి పట్టణమును మరియొక వైపునుండి రక్షించుచుండిరి. కాని వారి సైన్యము లెంత పెద్దవియైనను క్రమశిక్ష లేదయ్యెను.

పదిహేడవ తారీఖున అంగ్లసేనలు గ్వాలియరు నన్నివైపుల నుండియు నొక్కసారి ముట్టడించి జయించవలెనని చాల ప్రయత్నములను గావించెను. బ్రిగేడియరుస్మిత్ కోటాకి సరాయి గ్రామము వైపునుండి శత్రుసేనలను చీల్చుకొని గ్వాలియరుపై బడవలెనని ముందుకు బోవుచుండెను. వెంటనే మహారాణివారి నడ్డగింప తనసేనల

జూపించెను. నాలుగు మూలలనుండియు రణభేదాలు మ్రోగి యా కా
 టను చిల్లులువడ జేయుచుండెను. మహారాణి యాశ్వికదళము తమ
 బుద్ధనైపుణ్యమును జూపుచు రాణిని మెప్పించవలెనని యొక్క
 డ్డి ముందు కురికి అంగ్లేయులతో ఛాతీలను గలిపి ఘోరయుద్ధ
 మనర్పిరి. ఈసమయమున మహారాణి వదనకమలము తూత్రతేజ
 తో నుట్టిపడుచుండెను. ఆమె నేత్రద్వయము దేదీప్యమానముగా
 ండె. కోధవహ్నిని గ్రక్కుచు నిజనైస్యము నుత్సాహపరచు
 ండెను. ఆరోజంతయు భయంకరయుద్ధము జరిగెను. చాలమంది
 ంగ్లకూరులు యుద్ధములో యమసదనమున కంపబడిరి. బ్రిగేడి
 ంరు స్మిత్ కూడ సతీధైర్యముతో బోరెను. రణగర్జనములు మిన్నంటు
 ండెను. ఆ కాశనుండల మంతయు ధూళిధూసరమై కారుచీకట్లు
 మ్రొమెను. ఇరుప్రక్కల యోధులును నేల గూలుచుండిరి. ఈయుద్ధ
 లో గొప్ప గొప్ప అంగ్లవీరులందరును హతాశులై దుర్భేద్యమైన
 స్మీబాయి వ్యూహమును చేదించుట దుర్లభమని గ్రహించుటతోడనే
 బుద్ధమును మాని వెనుకకు మరలిరి.

పదునెనిమిదవ తేదీన మరల యుద్ధము ప్రారంభమయ్యెను

లక్ష్మీబాయి శౌర్యము నాంగ్లయోధులు మరువజాలకుండిరి.
 నుకనే వారు మరియొకవైపునుండి గ్వాలియరుపైబడ నుంకించు
 ండిరి. ఇంతలో కలనల్ రేన్సుగూడ వచ్చిస్మిత్ ను గలుసుకొనెను.
 వీరువురును తమతమసేనలతో సతిచాతుర్యముగ వ్యూహముల నేర్పరచి
 శ్వికదళమునే శత్రువులతో బోరుటకు ముందుంచి కలనల్ హెక్సు,
 ప్తను హేనేజు మొదలగు వీరులను తీసికొని శత్రువు నణచివేయ
 లెనని మహావేగముతో బయలుదేరిరి. అంగ్లాధికారు లందరును
 బుద్ధసన్నద్ధులై శత్రువును స్వాహాచేయవలెనని యూటలారుచుండిరి.
 స్మీబాయికూడ పూర్తియైన ప్రయత్నములనే గావించెను. ఆమె
 రాధవేషమును ధరించి శిరమున కుచ్చుతలపాగజుట్టి సఫేదుఅంగర కా
 రించి, పాయిజామా తొడుగుకొని, కంతసీమను ముత్యాలహారము
 లంకరించుకొని తనయశ్వరాజము నధిరోపించి రణచండికవలె

కరాళ కరవాలధారాప్రభచే నేనలను వధించుచుండెను. అంగేయులు నలుజైపులనుండియు గ్వాలియరువెబడిరి. సర్ హగ్నోజు ఒకజైపు నుండి వచ్చెను. బ్రిగేడియరు స్మిత్ మరయొకజైపునుండి ప్రచండ సేనతో మహారాణి ననేక జైపులనుండి ముట్టడించుచుండెను. మహారాణి తనవీరులను వెంటబెట్టుకొని యావేశముతో బోరుచుండెను. అంగేయులుకూడ శౌర్యమును జూపసాగిరి. ఈసమయమున లక్ష్మీబాయి మేఘమండలమును భేదించుకొని మెరయు మెరపుతీగవలె యుద్ధరంగమున మెరయుచుండెను. ఆమె శౌర్యసాహసములకు మేరలేకయుండెను. అంగ్లాధికారులుకూడ వెనుదీయక పోరుచు ముందుకు బోవలెనని యావేశమున వచ్చుచు నిలిచిపోవుచుండిరి. ఒకరికొకరు దీసిపోవుటలేదు. ప్రజలు హతాశులగుచుండిరి. ఆకాశమండలము ధూళిధూసరముతో గప్పబడెను. నూర్యభగవాను డదృశ్యమగుచుండెను. కాని విజయలక్ష్మి యెవ్వరికిని సంప్రీపించుటలేదు. సర్ హగ్నోజు మురారిజైపునుండి రావుసాహేబు పీష్వాయొక్క రెండు ఫరంగులను ధ్వంసముచేసెను. ఈవార్త లక్ష్మీబాయి సైనికులకు గొంత యలజడి కలిగించెను. ఆమె కల్పలసరదారు రెండుచేతనోగాని వెనుదీయుచుండిరి. వారులక్ష్మీబాయితో గలిసిన సింధియాప్రభుత్వముయొక్క సైనికులు. కాని లక్ష్మీబాయి గుట్టపు దళముమాత్రము హిమగిరివలె నట్టేయుండి యుద్ధమును మరింత యుత్సాహముతో చేయుచుండెను. చాలమంది యోధు లపారపారావారముగా వచ్చిపడుచున్న అంగ్లా ఫిరంగుల కరయగుచున్నను వెనుకనున్న కల్పలమును, ఫిరంగులను తనప్రక్కనే యుండునని యామె తలంచుచుండెను, కాని ఈయాళ నిరాశయయ్యెను. యుద్ధ మతి తుములముగా నున్న సమయమున నామెకు దన ప్రాణతుల్యమును, బాల్యస్నేహితురాలునునైన కరవాలము దప్ప మఱొండు సహాయము లేదయ్యెను.

బ్రిగేడియర్ స్మిత్ మరయొక జైపునుంచి మహారాణి కల్పలముమీదకును, ఫిరంగులమీదకును కలసల్ హెచ్చు, కత్తను హేనేజులను బంపించెను. వీ రతిచమత్కారముగా వెనుకనుండి వారిపెబడిరి.

లక్ష్మీ బాయి కాలబలము వారిని చూచుటతోడనే పలాయనమయ్యెను. తుపాకులు, మందు మొదలగు యుద్ధ సామగ్రి యంతయు నాంగ్లేయుల పరమయ్యెను. ఈ సహాయముతో వారు మరింత జోరుగా యుద్ధము జేయసాగిరి.

ఇక విప్లవ కారులపై నాంగ్లేయులు కురిపించుచున్న శతఘ్నులకు మేరలేదు. వారెంతగూర్తులైనను వారిలో క్రమము లేదు; సరియైన వ్యవస్థ లేదు. అజ్ఞాపాలన లేదు. ఉపాయకాశలము లేదు. “ఉపాయేన తు తత్కుర్యాద్యన్న శక్యమ్ పరాక్రమేః” అను సంగతి ఆంగ్లేయులకు గుప్పాంతో బోసిన దివ్యోపధము. పరాక్రమము (Policy) కాపట్యము ముందర పనికివచ్చుట లేదు.

లక్ష్మీ బాయికి పరిస్థితులన్నియు గోచరించుచునే యుండెను; మళ్ళకునములు కాన్పించుచుండెను. తన కాలబలము పారిపోవుట; విప్లవ కారులను నాల్గుజెవులనుండియు నాంగ్లేయు లగ్నికోత్రపుంజములతో గప్పివేయుచుండుట; యోధులందరు గూలుచుండుట; యితరసహాయమేమియు లేకపోవుట - మొదలగు భయంకరపరిస్థితులలోగూడ లక్ష్మీ బాయి ప్రభంజనుని భీభత్సరూపము నెగతాళిజేయు కర్ణధారివలె నిరువదిమందితో నాంగ్ల సైన్యమును చీల్చుకొని బోవుట కెన్ని సారులూ ప్రయత్నించెను. కాని యామె ప్రయత్నములన్నియు రృథయయ్యెను.

1858 వ సంవత్సరము జూన్ పందొమ్మిదవ తేదీని సహస్ర కిరణమూర్త్యభగవాను డాకాశ మండలమున దివ్యతేజోరాశివలె ప్రకాశించుచు నిరుపక్షముల యోధులను నూర్యమండలమును ఛేదించుకొని వీరస్వర్గమును జూర గొనుమని యాహ్వానించుచుండెను. మహారాణిపై బ్రిగేడియరుస్మిత్, కప్తను హేనేజు లిరువురు నెనిమిదవ హుస్సారుపటాలమును దీసికొని ఘోరయుద్ధమునకు దలబడిరి. లక్ష్మీ బాయి పురుషవేషమును ధరించి పోరుచుండుటచేతను, ఆ కాశ మంతయు ధూళిధూసర మగుటచేతను శత్రు సైన్యము లామెజాడను కనుగొనలేక యుండెను. మహారాణి తనతోగూడ నాంగ్లేయుల

సీచమడచుచున్న సుందర, కాశీ లను నిద్దరు దానీలతోను
విశ్వాసపాత్రులగు నిద్దరు సరదారులతోను కొద్దిమంది
ఆక్వికులతోను అంగనేన నొకప్రక్క చేదించివైచి
కొద్దిదూరములోనున్న విప్లవ సైన్యముతోగలసి మరల నొక గొప్ప
వ్యూహమును పన్నవలెనని ప్రయత్నించెను. కాని అంగహుస్సారు
దళము నలుగడలను గాచియుండి యామె ప్రయత్నములను విఫ
లము గావించిరి ఈయుద్ధములో తల్వారుల తళతళలును, ఝాన్సీ
ఝాన్సీ ధ్వనులును దప్ప మరేమియు గాన్పించకుండెను. అందరను
పాణిములపై నాక విడిచిపెట్టుకొనిరి. అంగ్లేయుల ఫింగిగుండ్ల
వర్షమును, లక్ష్మీబాయియొక్క ఖడ్గప్రహారములును వందలకొలది
సిహాయిలను గూల్చుచుండెను. రాణి లక్ష్మీబాయి తన కరవాలముచే
నాంగ్లేయుల కంఠస్థానము చేయించుచు గుట్టమును వాయువేగమున
బరువెత్తించుచు శత్రుసైన్యమును చేదించి కొని పోయెను. కాని యా
గుట్టమీక ముందునుబోక నిలచిపోయెను. అది చాల భయపడిపోయెను;
ఇంతలో బ్రిగేడియరు స్మిత్ హుస్సారుదళము నామె వెనుకనే
బంపెను. వారు గుండ్లవర్షమును గురిపించుచుండిరి; లక్ష్మీబాయికి
వెనుకనుండి యొక గుండుదెబ్బ తగిలెను. దానివలన నామెకు బాధ
కలిగెను. ఇంతలో శత్రుసైన్యము మీదకువచ్చెను. మరల వారికి సంగ్రా
మము జరిగెను.

లక్ష్మీబాయి మూడురోజులనుండి హోరాహోరీ యుద్ధ
మును జరుపుచుండుటచే గొంత యలసిపోయెను. కాని యామె రణో
త్సాహమును, స్వాభీమానమును మొక్కవోలేదు. ఈవిషయమై
(Empire in Asia) అను గ్రంథములో టారిన్స్ యిట్లు పేర్కొ
నించెను.

“1857 లో విప్లవము బయలుదేరుటతోడనే యామె తన
యశ్వము నధిరోపించి, పురుష వేషమును ధరించి నెలకొలది గుంపు
లను, సైనిక నికాయములను నడిపించుచు చివరకు గొప్ప గొప్ప మహా
రాష్ట్రదళముల కధినాయకురాలై రణకాతూహలంబున

శ్రుభయంకరులును నగు తన యనుచరులకు మరియొక జోనుకన్య పయ్యెను; (ఈ ఘోరికన్య అంగ్ల సేనల నోడించి ఘోస్సును రక్షిం ను.) సర్ హాగోబు సేనల నేవిప్లవనాయకుడును గూడ నీమెవలె ాధించియుండలేదు. ఇంతేకాక నెట్టి విజయనూచనలును లేక ృత్యుసదనమునకు గొంపోవు యుద్ధమందైనను గంటలకొలది నిరంత ాయముగా బోరుచు నామె యుద్ధరంగమును విడువనొల్లనయ్యెను.”

ఝాన్సీకోట నెట్టిసహాయమును లేకుండ ద్వాదశ అహా త్రములు కాపాడిన రణచండికను, శత్రువు సహస్రనేత్రములను కించి కాచుకొనియుండినను గూడ నిర్భయముగా కొలదిమందితో ట్టణమును వీడి ఖడ్గధారచే నడ్డువచ్చినవారిని యమపురికి బంపుచు 24 ంటలలో నూటరెండుమైళ్లు స్వారిచేసిన వీరవనితను, పారిపోవనున్న కన్య మధ్యమున సింహపుష్పిల్లవలె నురికి శత్రునాశనమున కవత రించిన శక్తివలె బోరిన శౌర్యలక్ష్మినిజూచి యాంగ్లేయు లబ్బుర డుచు నట్టివీరలక్ష్మి నెట్లయినను పట్టుకొనవలెనని పందెము వేసికొ రి. కాని ఈశౌర్యలక్ష్మి భారత శౌర్యలక్ష్మి! ఆమె యుద్ధములో ంపుటొండె చచ్చుటొండె చిక్కుటలేదు. “నేను మరణించుటే తట ంచినచో నాపవిత్రశరీరము నాంగ్లేయుల స్పర్శచే మలినము గావింప ూల్లను” అని నిశ్చయించుకొని పురుషవేషధారులైయున్న నుందర, కాశీ లను నిద్దరు దాశీలను రామచంద్రరావు రఘునాథసింహుల మొద గు తన యంగరక్షకులను బిలిచి యుద్ధములో నేను పడిపోవుచో గాశరీరమును మేచ్చులు తాకకుండునట్లు మీరు సంరక్షింపవలెను, శనాకోరిక లీడెరినపుడే మీరు యధార్థమైన స్వామిభక్తులు కాగలరు” అని చెప్పెను. ఆయంగరక్షకులూమె పలుకులను నువర్ణాక్షరములతో మ హృదయసీమలందు లిఖించుకొని నీడవలె యుద్ధములో లక్ష్మి ాయి నెప్పుడును విడువకుండిరి. చారందరును గుఱ్ఱముల నధిరోపించి యామె వెనువెంటనే యుండుచుండిరి. బాలుడైన దామోదరరావు, రామచంద్రరావు దేశముఖు గుఱ్ఱముపై నుండెను.

హుస్సారుగొట్టపుదళ మీచిన్నివైద్యముపై నగ్నివర్షమును గురిపించుచుండెను, మహారాజుపై కురిసిన అశ్వకుల నామె తన భిక్షువైపు జ్యముచే చెదరగొట్టి ముందుకు బోవుచుండెను. ఇంతలో నామెదాసియగు సుందర, దీనస్వనమతో ఓ తల్లీ ! చచ్చితిని ! చచ్చితిని ! అని కేకిలేడెను. ఈమాటలు కర్ణపుటమల ఎడమతోడనే లక్ష్మీబాయి గిర్రున వెనకకు వరకెను. ఆమె కడు భయకరదృశ్యమును జూచెను. ఒక అంగ్లయుడామె ప్రియదాసియగు సుందరను యమపురికి రంప నుద్యుక్తుడయ్యెను ! తోడనే లక్ష్మీబాయి వానికే యమపుర మార్గమును జూపెను. తిరిగి లక్ష్మీబాయి తన చిన్నసేనతో ముందుకు బోవుచుండెను. ఇంతలో లక్ష్మీబాయి గుట్టము వెనకనుండి వచ్చి గుండ్లకు భయపడసాగెను. మందొక చిన్నయేడు అడ్డమువచ్చెను. ఆ గుట్టము దానిని దాటక నిలచిపోయెను. లక్ష్మీబాయియొక్క స్వంత గుట్టము రెండురోజులనుండి యుద్ధములో పనిచేయుట చేతను గుండు దెబ్బలు తగులుటచేతను జ్వరపడియుండెను. ఈగుట్టము సింధియా గుట్టములలోనిది. ఇది లక్ష్మీబాయికి చాల విషమపరిస్థితులను దెచ్చి పెట్టెను. మహాభారత యుద్ధమున కర్ణుడు రథచక్రమాడి విరధుడైన చందమాన లక్ష్మీబాయి తమల యుద్ధములో తన స్వంతగుట్టము లేకయుండెను. ఆమెయొన్ని సారులు ప్రయత్నించినను అగుట్టము కదలక మెదలక యుండెను. ఆమెతోనున్న యాశ్వికు లందరును గుండు దెబ్బలతో జనిపోవుచుండిరి. ఈసమయముం దామెయొద్ద నెదారుగురు పరమాభక్తులైన సేవకులదప్ప మరెవ్వరునులేరు. ఇట్టి విషమావస్థలో హుస్సారుగొట్టపుదళము వెనుకనుండి వీరిపై కురికెను.

ఇంతలో నొక యాశ్వికుడు లక్ష్మీబాయి నతిభీకరముగా మార్చొనెను. లక్ష్మీబాయి యదివరకే గుండుదెబ్బలచే నవనియుండెను, గుట్టము కదలకపోవుటచే కుడిభుజమే కూలిపోయినట్లయ్యెను!

ఇట్టిస్థితిలో నా యాశ్వికుడు పిడుగుపడిన ట్లామెపై బడెను. కాని లక్ష్మీబాయి యేమియు చలింపక కరవాలమును నాల్గువైపుల కత్మంత రయమన గిరగిర ద్రిప్పుచు నతిచతురకతో నాత్మరక్షణము

చేసికొనుచు నతనినొక్క వ్రేటువేసెను. అవ్రేటుతో నతడు నేలంట
కూలవలసినదే కాని యతడుగూడ చతురుడగుటచే నతికష్టముమీద
దానిని తప్పించుకొని తనతోపోరు కరుని గుర్రెరుంగజాలక నత్యా
భ్యర్థపడుచు మరల లక్ష్మీబాయిపై కురికి తనకరవాలముతో నామె
శిరముపై మోదవలెనని జూచెను. లక్ష్మీబాయి తన ఖడ్గమును గాలిలో
ఱిగిరందిప్పుచు వానిఖడ్గమును తుత్తునియలుజేసెను. ఖడ్గద్వయ సం
ఘటనచే నిప్పులు జలజలగాలెను. ఒకప్రక్క మహారాణియొక్కతె
మును కొద్దిమంది యంగరక్షకులతో బోరుచుండ మరియొకప్రక్క
కుస్సారు గుఱ్ఱపుదళ మశేషము బోరుచుండెను. ఇట్టిస్థితిలోగూడ
మహారాణి కొంతమంది సిపాయిలను గూల్చెను. కాని యొక యోధు
దామె ఖడ్గము నెట్లో తప్పించుకొన సమయముగనిపెట్టి వెనుకనుండి
దామె శిరమును కత్తితో చూర్ణముచేయజూచెను. మరదృష్టవశమున
ఖడ్గమువలన లక్ష్మీబాయియొక్క దక్షిణపార్శ్వమెగిరిపోయెను.
కకన్నుకూడ నూడివచ్చి క్రిందపడెను. ఇంతలో మరియొక
కూశ్వకు దామె ఛాతీపై కత్తితో బాడిచెను. ఆమె శరీరమంతయు
గాట్లు పడియుండెను. ఇట్టియవస్థలో రుధిరధారలు గారుచుండ గుండు
కబ్బలు తినిన బెబ్బలిచందమున నామె రోషకషాయితనేత్రీయై
యొంగ్లయోధు లిరువురపైబడి విరోధిరక్తపిపాసోత్సృకయై యున్న
న కరవాలముతో వారిని యమధర్మరాజుకడకు బంపి తన ఔత్త్ర
ర్మమును సార్థకము జేసికొనెను. మహారాణి యీవిధముగా దన
సంతిమపరాక్రమము బ్రదర్శించెను. కాని యామె శరీరమంతటను
గాట్లు పడిరక్తసిక్తమయి యుండెను. ఆమెశక్తి అంతకంతకు క్షీణించు
చుండెను. ఆమె కవసాన కాలము సమీపించుచున్నట్లుగానించెను.

యుద్ధస్థలమునందే శరీరమును విడుచుచో వ్రేచుచులామె పవిత్ర
శిరమును స్పృశితురను భయముచే నామెవెంటనే రామచంద్రరావు
శముఖును బిలిచి తగు ప్రయత్నములను గావింపుమని యజ్ఞాపించెను.
తడు పరమభక్తుడు; మహారాణి శరీరమును జూచుటతోడనే యతని
బ్రదయము ప్రక్కలయ్యెను. కడుపు తరుగుకుపోయెను. అతడు కన్నీరు

ఝాన్సీరుగా కార్చుచు నోట మాటరాకుండెను. వెంటనేయతడు యుద్ధరంగమున కతిసమీపముననున్న యొక పర్వకుటీరములోని కామెను గొనిపోయెను. ఈ కుటీరము గంగాదాసుబాబా యను వానిది. లక్ష్మీబాయి కడుడస్సి దప్పిగొనియుండెను. అప్పు డామెకు గంగాజలము దనివితీర ద్రావనిచ్చిరి. ఆమె శరీరమంతయు రక్తములో స్నానమాడుచుండెను. గాయములబాధ హెచ్చగుచుండెను. కాని ముఖముపై మాత్రము నీరలక్ష్మి యెప్పటివలెనే చెక్కుచెదరక యుండెను.

ప్రియపుత్రుడైన దామోదరరావునుదీలచి తనయొద్దగూర్చుండ బెట్టుకొని రెప్ప వాల్చక నతనిని మాతృవాత్సల్యతతో జూచుచు జగత్పాలకుడైన యీశ్వరునకతని నర్పించి సిద్ధార్థ సంవత్సర జ్యేష్ఠశుక్ల సప్తమినాడు గ్వాలియరు సమీపమున యుద్ధరంగమధ్యమున, గంగాదాసుబాబాకుటీరమున భారతదేశ శౌర్యరాశియు, నగణిత సుగుణ నికురంబయు, పౌరుషలక్ష్మియు, దివ్య స్త్రీరత్నమునునగు మహారాణి ఝాన్సీలక్ష్మీబాయి యిరువదిమూడవయేట నీ లోకమును వీడి స్వర్గ ధామము నలంకరించెను. మహారాణి శరీరమును విడుచుటతోడనే రామచంద్రరావు దేశములు తన దేవి యాజ్ఞానుసారము తక్షణమే యొక చితిని బేర్పించి సమీపముననున్న తృణకాష్ఠములను దెప్పించి విగతప్రాణయైయున్న యాపవిత్రశరీరమునుమహేశ్వర దేవతను దానిపైనుంచి తన స్వహస్తములతో నగ్నిసంస్కారము గావించి ధన్యుడయ్యెను.

స మా ప్ర ము .

ఆంగ్లేయుల పొగడ్తలు.

పరిపాలించుట కసమర్థురాలని మనము యే స్త్రీనుండి యొక సంస్థానయాజమాన్యమును లాగుకొంటిమో అట్టి స్త్రీ సైన్యముల నవలీలగా నడుపగలదని మనము కనుగొంటిమి. ఉత్తరహిందూదేశమున నామె విప్లవకేంద్రమయ్యెను. ఆమె హిందూమహమ్మదీయ సైన్యములకు బాడీసియావలె నుండెను. ఆమెయొక్క యత్యంత సాహసోపాయముల వలననే గ్వాలియరు దానితోపాటు మధ్యహిందూదేశము కొంచెమించుమించుగా మనచేతులలో నుండి జారిపోయెను. ఢిల్లీ నడిపోయిన తరువాత ననేకవారములును, మాసములును సర్ హాగ్రోజు సైన్యముల కనేక కష్టములను గల్పించి ముప్పతిప్పల బెట్టిన ధీర సనితయొక్క అద్భుత సేనానాయకత్వమేయని వేరుగ జెప్పనక్కర లేదు చివరకామె తనసైన్యములను గూర్చుకొని మనతో కాల్పిలో విహారంగయుద్ధమునకు డీకొనెను. అచ్చట నోడిపోయిన తరువాత నామె తిరుగ గ్వాలియరులో మనపై ప్రబలయోధ్య ప్రయత్నములను గావించెను. ఆనా డామెసైన్యములు కూలి చిందరవందరయై సారిపోవుటలో నామెలోప మెంతమాత్రమును కాన్పించదు. ఆక్విక కళాధికారివలె నామెదుస్తులను, అస్త్రశస్త్రములను ధరించి తన సైన్యములతో మనపై ననేకపర్యాయములు భయంకర దాడులను గాగించెను; సర్ హాగ్రోజుచేత స్వయముగా నడిపింపబడిన ఒంటెల కళ మామె తుదిదశమును చీల్చివేసినపు డాశలన్నియు నశించినను వివరవరకును నిలచిన పీరులలో లక్ష్మీబాయికూడ నుండెనని వేరుగ జెప్పనక్కరలేదు”

“ఏ మహారాణియొక్క రాజ్యము మనము కలుపుకొనినవాటిలో గొకటియని మనమివివరలో కనుగొంటిమో అట్టి ఝాన్సీరాణి లక్ష్మీబాయి మనతో జీవరవరకును బోరిన తిరుగుబాటుదారులలో నొకతేమని వేరుగ జెప్పనక్కరలేదు. ఆమె తన స్వశక్తుల నీతిరుగుబాటులో ఇది కేవలము తిరుగుబాటునియు నీ సాయపితూర్ కాదనియు పూర్తిగా

భావించి) ధారపోసెను. నానాసాహెబు, తాత్యాతోపేలతో నామె రణరంగమునకు దుమికెను. ఢిల్లీపడిపోయినతరువాత నామె మాసములకొలది సర్ హగోజుతోను, ఇంగ్లీషువారితోను హోరా హోరీగా పోరుసాగించెను. ఆమెసైన్యముల నాహవరంగములో నడిపించెను. ఆమె తనస్వహస్తములతో యుద్ధముచేసెను. గ్వాలియరును తనస్వాధీనములోనే యుంచుకొనుట కామె మనతో యుద్ధరంగమున బోరెను. అశ్వకదళాధికారి వేషమును ధరించి యామె మనల ననేకసార్లు బహిరంగముగా నెదుర్కొని చిట్టచివరవరకు పోరుచు యుద్ధరంగములో చనిపోయెను. ఎట్టివీరాగ్రేసరులకైన నలంకారములగు నాయుధవేట్రులతో నిండియుండిన యామె శరీరము యుద్ధభూమిలో గాన్పించెను. ఔదార్యవంతుడైన విజేత అతిసంతోషముతో గొనియాడునట్లే సర్ హగోజు ఆమెను కిర్తించెను. అతడు తన ప్రసంగములలో నిట్లు వ్రాసెను. “వైరివీరులలో నుత్తమోత్తమ పురుషు డీయుద్ధరంగమున చనిపోయినట్లు కనుగొనబడిన దీ ఝాన్సీరాణియే?”

“ఎప్పటికిని మగుపు రాజాలనట్టి 1857 వ నాటి చరిత్ర యుత్కృష్టదేవియొక్క అద్భుతచర్యలును, నిరుపమాన ప్రతాపమును మరింత దిగంతశాశ్వత కీర్తి నొసంగుచున్నవి. వీరస్త్రీ మకుట మగు రాణి లక్ష్మీబాయి కిరువదియారు లేక ముప్పది (ఆమె వయస్సు 23 మాత్రమే) వత్సరములున్నవి. ఆమె సౌందర్యగన; ఆపారమైన యుత్సాహము, ఆతుల్య ధైర్యము, ఉత్తమదేశభక్తి మొదలగునవి సుగుణరాసి. ఆమె విశుద్ధశీలము, మనోబలము, క్రియాకలాపానురక్తి మొదలగునవి జగద్విఖ్యాతిని బడపెను. 1857 లో తిరుగుబాటుకు బూర్వ మీమోహనాకారము ఝాన్సీ సింహాసనము నలంకరించి తన భర్త మహారాజా గంగాధరరావు దత్తత చేసికొనిన బాలకుని తరపున చతురుడైన పరిపాలకునివలె నత్యంతకౌశలముతో బరిపాలించెను. ఈదేవికి దన ప్రజలపై జాల పలుకుబడికలదు. ఈమె యౌదార్య సమర్థతలు గల పరిపాలకురాలని ప్రతివారును సంభావించుచుండిరి.

“అమ్మ యీవిధముగా పోరాడెను. అమె తన యుద్దేశమును సాధించెను; తన కోరికలను సఫలీకృతము చేసికొనెను; తన మనోనిశ్చయమును నిర్వహించుకొనెను. జాతియంతయు సజీవముగా ఉన్నదని రుజువుచేయుట కిట్టి జీవిత మొక్కటియే చాలును! అమె పకల సద్గుణ సార నికురుంబము; ఇరువదిమూడు సంవత్సరములు వచ్చిరాని కేవల మొక యబల; కనుకందని గులాబివంటి మేనిసాగము; మనోహరములైన చైద్యములు; విశుద్ధప్రవర్తనము, పురుషులలో గూడ బహుకొద్దిమంది మాత్రమే చూపగల నిజప్రజాసంధానశక్తి కామె పెట్టినది పేరు. అమె హృదంతరాళమున దేశభక్తియను దివ్య పదా జాఙ్వల్యమానముగా బ్రకాశించుచునే యుండెను. అమె తన స్వదేశాధిక్యత కెంతయు గర్వించుచుండెడిది. ఇక యుద్ధములో నామెకు సాటియే లేరు! ఇట్టి నిశ్శవ్యశక్తి నొకజాతి తన కుమార్తెగను గాణిగను బడయు భాగ్యమును కలిగియుండు టయిరుదు. ఇంట్లాండు కిట్టిభాగ్యమింతవరకును అబ్బియుండలేదు. ఇటలీ విప్లవములో నుత్తమోత్తమమైన అదర్శములును, వీరత్వమును మనము చాలవరకు కనుగొందుము; కాని యిట్టి కీర్తివంతమైన కాలమందు గూడ నిటలీ యొక లక్ష్మిని కాంచజాలదయ్యెను!”

జీవితాలు

అరుణ అసఫాల్ (కామేశ్వరరావు) - 1-

ప్రజానాయకుడు ప్రకాశం (శ్రీ గొర్రెపాటి) - 2-

అచార్య రంగా అచ్చలో

